

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΝΗΣΙΑΓΩΓΩΝ**

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**Η ΑΠΟΔΟΜΗΣΗ ΤΗΣ «ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΑΣ» ΣΤΟ GRAPHIC NOVEL. ΤΟ
ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΩΝ MARTA BREEN ΚΑΙ JENNY JORDAHL.
ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΚΗΣ ΓΡΑΦΗΣ ΓΙΑ ΠΑΙΔΙΑ.**

**THE DECONSTRUCTION OF "PATRIARCHY" IN GRAPHIC NOVELS:
THE EXAMPLE OF MARTA BREEN AND JENNY JORDAHL. CREATIVE
WRITING ACTIVITIES FOR CHILDREN.**

ΦΟΙΤΗΤΡΙΑ: ΦΑΝΗ ΜΥΛΩΝΑ 4258

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ: ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ ΚΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ

Β' ΒΑΘΜΟΛΟΓΗΤΡΙΑ: ANNA ΒΑΚΑΛΗ, ΕΙΔΙΚΟ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ

ΦΛΩΡΙΝΑ, 2025

Με πλήρη επίγνωση των συνεπειών του νόμου περί Πνευματικών Δικαιωμάτων, δηλώνω ότι είμαι η αποκλειστική συγγραφέας της παρούσας εργασίας, για την ολοκλήρωση της οποίας κάθε βοήθεια είναι πλήρως αναγνωρισμένη και αναφέρεται με κάθε λεπτομέρεια στην εργασία αυτή. Αναφέρονται με πληρότητα και σαφήνεια όλες οι πηγές αναφοράς που χρησιμοποιούνται είτε κατά κυριολεξία είτε βάσει επιστημονικής παράφρασης. Η συγκεκριμένη εργασία δεν έχει υποβληθεί ποτέ πριν για οποιονδήποτε λόγο σε οποιοδήποτε ακαδημαϊκό ίδρυμα της Ελλάδας ή του Εξωτερικού. Δηλώνω συνεπώς ότι η συγκεκριμένη εργασία έχει ολοκληρωθεί από εμένα προσωπικά και αποκλειστικά και ότι αναλαμβάνω πλήρως όλες τις συνέπειες του νόμου στην περίπτωση κατά την οποία αποδειχθεί διαχρονικά ότι η εργασία αυτή ή τμήμα της είναι προϊόν λογοκλοπής άλλης πνευματικής εργασίας.

Πίνακας περιεχομένων

Λίστα εικόνων.....	5
Συντομογραφίες.....	6
Περίληψη.....	7
Abstract.....	8
1. Εισαγωγή.....	9
2. Θεωρητικό πλαίσιο.....	11
2.1 Θεωρητικός προβληματισμός.....	11
2.1.1 Το Graphic Novel.....	11
2.1.2 Το Graphic Novel στην εκπαίδευση.....	18
2.1.3 Η γυναικεία καταπίεση.....	19
2.1.4 Δημιουργική Γραφή.....	26
2.2 Βιβλιογραφική ανασκόπηση.....	27
3. Μεθοδολογία.....	29
3.1 Σκοπός της έρευνας.....	29
3.2 Η μέθοδος της Ποιοτικής Ανάλυσης Περιεχομένου.....	29
4. Αποτελέσματα της έρευνας.....	31
4.1 Ιστορικές Πατριαρχικές Αντιλήψεις και Γεγονότα που αφορούν τις Γυναίκες.....	31
4.1.1 Το Graphic Novel: Η πτώση της πατριαρχίας: Η ιστορία του σεξισμού και η αντίσταση των γυναικών.....	31
4.1.2 Το Graphic Novel: Γυναίκες στην Μάχη: 150 Χρόνια Αγώνων για Ελευθερία, Ισότητα, Γυναικεία Αλληλεγγύη.....	38
4.2 Οι Δράσεις των Γυναικών κατά της Πατριαρχίας.....	41
4.2.1 Το Graphic Novel: Η πτώση της πατριαρχίας: Η ιστορία του σεξισμού και η αντίσταση των γυναικών.....	41
4.2.2 Το Graphic Novel: Γυναίκες στην Μάχη: 150 Χρόνια Αγώνων για Ελευθερία, Ισότητα, Γυναικεία Αλληλεγγύη.....	44
5. Συμπεράσματα.....	51
5.1 Προτάσεις για μελλοντικές έρευνες.....	53
6. Διδακτικές προτάσεις Δημιουργικής Γραφής.....	54
6.1 Αν ήμουν βασιλιάς ή βασίλισσα της χώρας μου θα.....	54
6.2 Το ημερολόγιο μιας επαναστάτριας.....	55
6.3 Ποια είναι η ιστορία πίσω από την εικόνα;.....	58

6.4 Η πένα ως όπλο ενάντια στη βία.	62
Βιβλιογραφία	64

Λίστα εικόνων

Εικόνα 4.1.1.1: Οι τρεις πυλώνες της πατριαρχίας.....	31
Εικόνα 4.1.1.2: Ο μαρτυρικός θάνατος των γυναικών που διαμαρτύρονταν.....	33
Εικόνα 4.1.1.3: Η ιστορία της Αλεξάντρας Κολλοντάϊ.....	35
Εικόνα 4.1.1.4: Οι ρόλοι των γυναικών με βάση τον κινηματογράφο.	36
Εικόνα 4.1.2.1: Οι γυναίκες ως ιδιοκτησία των αντρών	40
Εικόνα 4.2.1.1: Γυναίκες που μεταμφιέστηκαν σε άντρες	42
Εικόνα 4.2.2.1: Η παγκόσμια μάχη των γυναικών για το δικαίωμα της ψήφου	46
Εικόνα 4.2.2.2: Τα βασανιστήρια των Σουφραζετών	47
Εικόνα 4.2.2.3: Το «Douchebag» ως μέτρο αντισύλληψης.....	49
Εικόνα 6.2.1: Η Μέρι Γουόλστονκραφτ γράφοντας για τα δικαιώματα των γυναικών.....	56
Εικόνα 6.2.2: Η Χάριετ Τάμπαν βοηθώντας τους σκλάβους να απελευθερωθούν.	57
Εικόνα 6.2.3: Η Αλεξάντρα Κολοντάϊ: Λαϊκή Κομισάρια της Κοινωνικής Πρόνοιας.....	57
Εικόνα 6.2.4: Η Μαλάλα Γιουσαφζάϊ γράφοντας για το καθεστώς των Ταλιμπάν	58
Εικόνα 6.3.1: Η απουσία των γυναικών από την δημόσια σφαίρα	60
Εικόνα 6.3.2: Η βία κατά των γυναικών λόγω της συμμετοχής τους στη δημόσια σφαίρα.....	60
Εικόνα 6.3.3: Το ντύσιμο των Αφγανών γυναικών το 1965 και το 2015	61
Εικόνα 6.3.4: Το δικαίωμα των γυναικών στην εκπαίδευση	61
Εικόνα 6.3.5: Το δικαίωμα των γυναικών στην εργασία	62

Συντομογραφίες

GN Graphic Novel

Δ.Γ. Δημιουργική Γραφή

Περίληψη

Η πατριαρχία αποτελεί ένα κοινωνικό-πολιτισμικό φαινόμενο που εξυπηρετεί μια βιολογική ιεραρχία (Pierik, 2022, σ.73), η οποία αλλάζει με βάση το πολιτικό, οικονομικό, ιστορικό πλαίσιο μιας χώρας και έχει ως αφετηρία τον θεσμό της οικογένειας. Έτσι, σε μια σύγχρονη κοινωνία όπου οι οικογένειες λαμβάνουν διάφορες μορφές και οι ρόλοι τους είναι μεταβαλλόμενοι (Βρατσάλης, σ. 8, 2024), οι εκπαιδευτικοί πρέπει να γίνουν ο «συνδεδεμένος κρίκος» ανάμεσα στο άτομο και τις εμπειρίες του, να αποστασιοποιηθούν και να παρουσιάσουν με αντικειμενικό τρόπο την θέση και τον ρόλο των δύο φύλων στην ιστορία της πατριαρχίας. Το Graphic Novel αποτελεί ένα λογοτεχνικό είδος κειμένου, το οποίο προσφέρει διττή λειτουργία στον αναγνώστη. Η μία είναι η γνωστική και η άλλη είναι η ψυχαγωγική και για αυτό τον λόγο συνιστά ένα ιδανικό εργαλείο για τον κλάδο της εκπαίδευσης, το οποίο σε συνδυασμό με την συγγραφική μέθοδο της Δημιουργικής Γραφής μπορεί να αναπτύξει την κριτική σκέψη των παιδιών (Βακάλη, Ζωγράφου-Τσαντάκη & Κωτόπουλος, 2013, σ. 64) για την ισότητα των φύλων.

Στην παρούσα έρευνα διεξήχθη η μέθοδος της Ποιοτικής Ανάλυσης Περιεχομένου των δύο Graphic Novel: *Η πτώση της πατριαρχίας: Η ιστορία του σεξισμού και η αντίσταση των γυναικών και Γυναίκες στην Μάχη: 150 Χρόνια Αγώνων για Ελευθερία, Ισότητα, Γυναικεία Αλληλεγγύη*, των Marta Breen και Jenny Jordahl. Τα συμπεράσματα που αναδείχθηκαν μέσω της έρευνας είναι πως η πατριαρχία δεν είναι πρόσφατο φαινόμενο, αντιθέτως, έχει ως αφετηρία την Αρχαϊκή Εποχή όπου υποστηρίχθηκε ως κοινωνικό σύστημα από διακεκριμένους επιστήμονες όπως ο Αριστοτέλης, ο Φρόιντ, ο Νίτσε και οδήγησε τις γυναίκες να περιοριστούν για πολλούς αιώνες στα οικιακά τους καθήκοντα. Ωστόσο, υπήρχαν γυναίκες ακτιβίστριες που ενώ δεν συνάντησαν την ίδια αναγνωρισιμότητα σε σύγκριση με άντρες της εποχής τους, μπόρεσαν να διεκδικήσουν το δικαίωμά τους στην εκπαίδευση, την εργασία, την ψήφο, την σεξουαλική αυτοδιάθεση, με κίνδυνο την ζωή τους. Βέβαια, μέχρι και σήμερα υπάρχουν χώρες στις οποίες οι γυναίκες στερούνται βασικών δικαιωμάτων, με την μόνη διαφορά ότι τους προσφέρεται παγκόσμια υποστήριξη, στην οποία συμβάλλει πλέον και το αντίθετο φύλο.

Λέξεις-κλειδιά: Πατριαρχία, Graphic Novel, Δημιουργική Γραφή, Σεξισμός.

Abstract

Patriarchy constitutes a socio-cultural phenomenon that serves a biological hierarchy (Pierik, 2022, p.73), which evolves based on the political, economic, and historical context of a country and originates from the institution of the family. Thus, in a modern society where families take on various forms and their roles are constantly changing (Vratsalis, p. 8, 2024), educators must become the "connecting link" between individuals and their experiences, distancing themselves to present objectively the position and role of both genders in the history of patriarchy. The Graphic Novel is a literary genre that offers a dual function to the reader. On the one hand, it provides knowledge, and on the other, entertainment, making it an ideal tool for the field of education. Combined with the writing method of Creative Writing, it can develop children's critical thinking (Vakali, Zografou-Tsantaki & Kotopoulos, 2013, p. 64) regarding gender equality.

In this research, the method of Qualitative Content Analysis was conducted on two Graphic Novels: *The Fall of Patriarchy: The History of Sexism and Women's Resistance* and *Women in Battle: 150 Years of Struggle for Freedom, Equality, and Female Solidarity* by Marta Breen and Jenny Jordahl. The conclusions drawn from the study highlight that patriarchy is not a recent phenomenon; on the contrary, it originates from the Archaic Era, where it was supported as a social system by prominent figures such as Aristotle, Freud, and Nietzsche. This led women to be confined to domestic duties for many centuries. However, there were female activists who, despite not achieving the same recognition as men of their time, managed to claim their rights to education, work, voting, and sexual autonomy, often at the risk of their lives. Even today, there are countries where women are deprived of basic rights, with the only difference being that they now receive global support, which increasingly includes contributions from men.

Keywords: Patriarchy, Graphic Novel, Creative Writing, Sexism.

1.Εισαγωγή

Η Ισότητα των Φύλων αποτελεί έναν από τους πρώτους Στόχους της Βιώσιμης Ανάπτυξης και όχι αδίκως, καθώς αποτελεί ένα διαχρονικό ζήτημα (Sustainable Development Goals, 2024, σ. 18). Από την ημέρα διακήρυξης των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων μέχρι και σήμερα, οι γυναίκες δεν έχουν πλήρη έλεγχο των δικαιωμάτων τους. Σύμφωνα, μάλιστα με την τελευταία αναφορά του ΟΗΕ για τον πέμπτο στόχο, οι γυναίκες συνεχίζουν να αποτελούν ιδιοκτησία των ανδρών, μέσα από την σεξουαλική – και όχι μόνο – κακοποίηση που υφίστανται, παρατηρώντας μεγαλύτερη αύξηση σε αυτές που αντιμετωπίζουν αναπηρικά προβλήματα. Δυστυχώς, εξακολουθούν να υπάρχουν κορίτσια που παντρεύονται σε μικρή ηλικία και υποβάλλονται σε διαδικασίες κλειτοριδεκτομής, κυρίως σε χώρες της Αφρικής, της Ασίας και της Μέσης Ανατολής, ενώ οι γυναίκες είναι αυτές που συνεχίζουν να ασχολούνται περισσότερο με τα οικιακά καθήκοντα (Ηνωμένα Έθνη, Sustainable Development Goals, 2024, σ. 18-19).

Όλα τα παραπάνω, αποτελούν συνέπειες ενός πατριαρχικού κοινωνικού συστήματος, το οποίο αναδείχθηκε κυρίως, κατά την περίοδο εμφάνισης της πρώτης ταξικής κοινωνίας και επηρέασε καθοριστικά τον ρόλο της γυναίκας μέσα σε αυτήν (Smith, 2014, σ. 157). Σε συνδυασμό μάλιστα και με την έλλειψη κράτους πρόνοιας – που συνεπάγεται με την απουσία κοινωνικών δομών, όπως είναι οι δημόσιοι παιδικοί σταθμοί – οι γυναίκες αναγκάζονται να «επεκτείνουν» την άδεια μητρότητάς τους και να χάνουν τα εργασιακά τους δικαιώματα, εστιάζοντας στους ρόλους της μητέρας και της νοικοκυράς (Παρδάλη, 2014, σ. 85-86).

Επίσης, η απουσία της Σεξουαλικής Αγωγής – ως αυτούσιου μαθήματος – από το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα (Βρατσάλης, 2024, σ. 13), στερεί από τους/τις μαθητές/τριες την γνώση των αιτιών που οδήγησαν στη δημιουργία της πατριαρχίας, αλλά και τις συνέπειες αυτής. Οι συνέπειες αυτές, συμπεριλαμβάνουν, μεταξύ άλλων, την ανισότητα των δύο φύλων, την ανάπτυξη του σεξισμού και την αυξημένη κακοποιητική συμπεριφορά κατά των γυναικών (Sustainable Development Goals, 2024, σ. 18-19).

Για αυτό τον λόγο, η παρούσα έρευνα έχει σκοπό να διερευνήσει και να αναλύσει το φαινόμενο της πατριαρχίας και το πως αυτή αποδομήθηκε κατά το πέρασμα των αιώνων, μέσα από δύο Graphic Novel: *Η πτώση της πατριαρχίας: Η ιστορία του σεξισμού και η αντίσταση των γυναικών* και *Γυναίκες στην Μάχη: 150 Χρόνια Αγώνων για Ελευθερία, Ισότητα, Γυναικεία Αλληλεγγύη*. Ειδικότερα, θα εξετάσει ποιες είναι οι απόψεις και τα γεγονότα που έχουν διασωθεί, σχετικά με

το γυναικείο φύλο ανά τους αιώνες, πώς συμβάλλουν στην κατανόηση των όρων πατριαρχία και σεξισμός και ποιες ήταν οι δράσεις των γυναικών, που συνέβαλαν στην αποδόμηση της πατριαρχίας.

Για τα παραπάνω ερευνητικά ερωτήματα, κρίνεται κατάλληλη η μέθοδος της Ποιοτικής Ανάλυσης Περιεχομένου, όπου δίνει την δυνατότητα στον/στην ερευνητή/τρια να αξιοποιήσει περισσότερο από ένα μέσο επικοινωνίας, όπως είναι το κείμενο και η εικόνα – τα δύο βασικότερα χαρακτηριστικά ενός Graphic Novel (Κυριαζή, 1999, όπως αναφέρεται στον Ιωσηφίδη, 2008: 147, Βαϊοπούλου & Σταμοβλάσης, 2021: 223, Κουκουλάς και Μίσιου, 2023, σ. 12). Με αυτό τον τρόπο, το φαινόμενο της πατριαρχίας θα εξεταστεί εις βάθος, μέσα από την οπτική όχι μόνο της συγγραφέως, αλλά και της εικονογράφου, καθώς και των πραγματικών γεγονότων που αυτές συμπεριέλαβαν, προσφέροντας μια πιο σφαιρική προσέγγιση του θέματος (Breen & Jordahl, 2019, 2022).

Η εργασία έχει ως αφετηρία την παρουσίαση του θεωρητικού πλαισίου, όπου προσδιορίζει το Graphic Novel, ως λογοτεχνικό είδος κειμένου, παρουσιάζει τα μοναδικά χαρακτηριστικά του, αλλά και την θέση του στην εκπαίδευση. Στη συνέχεια, αναλύονται οι κοινωνικές, οικονομικές και ψυχολογικές πτυχές της πατριαρχίας, η ανάδυση του σεξισμού μέσα από αυτήν και η μάχη των γυναικών ενάντια σε αυτό το σύστημα. Στο τέλος, γίνεται μια μικρή αναφορά στην Δημιουργική Γραφή, ως αποτελεσματική μέθοδος για την συζήτηση δυσνόητων εννοιών ή φαινομένων, όπως είναι η πατριαρχία, αλλά πραγματοποιείται και βιβλιογραφική ανασκόπηση προηγούμενων ερευνών με παρόμοια θεματική.

Στη συνέχεια, προσδιορίζεται η μέθοδος της Ποιοτικής Ανάλυσης Περιεχομένου, καθώς και ο σκοπός και τα ερευνητικά ερωτήματα της έρευνας. Στο τέταρτο κεφάλαιο παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της διατριβής, τα οποία βασίζονται στα δύο επιλεγμένα GN (βλ. Breen & Jordahl, 2019, 2022), ενώ στο πέμπτο κεφάλαιο αναλύονται τα συμπεράσματα της μελέτης και προτάσεις για μελλοντικές ερευνητικές προσεγγίσεις. Τέλος, προτείνονται κάποιες διδακτικές δραστηριότητες Δημιουργικής Γραφής για παιδιά, εμπνευσμένες από τα βιβλία που εξετάστηκαν.

2. Θεωρητικό πλαίσιο

2.1 Θεωρητικός προβληματισμός

2.1.1 Το Graphic Novel

2.1.1.1 Ιστορική επισκόπηση

Το Graphic novel ως επίσημο λογοτεχνικό είδος κειμένου διακρίνεται από τα άλλα, όσον αφορά την συνύπαρξη κειμένου και εικόνας με διαδοχική σειρά, η οποία σύμφωνα με τον Banasiak και Wyeld (2018) καταγράφεται αρχικά την προϊστορική εποχή, μέσα από τις σπηλαιογραφίες. Ειδικότερα, κατά την Παλαιολιθική εποχή (4000-3000 π.Χ.) αναδύονται τα πρώτα δείγματα συνεχιζόμενων εικόνων, που αναφέρονται κυρίως σε μορφές ζώου,- ως κύρια πηγή τροφής και ρουχισμού εκείνης της εποχής,- και ανθρώπου (Munro, σ. 10-11, 1964). Αργότερα, το 3500 π.Χ. παρατηρείται εξέλιξη με τις τοιχογραφίες της Αιγύπτου, αφού οι καλλιτέχνες της, άρχισαν να ζωγραφίζουν ανθρώπους σε κίνηση, π.χ. να χορεύουν. Να σημειωθεί πως, στους αιγυπτιακούς τάφους και στα αιγυπτιακά ιερογλυφικά απεικονίζονταν-χρονολογικά τοποθετημένες σκηνές από τις ζωές των ανθρώπων και τον πολιτισμό της χώρας τους (Munro, σ. 27, 1964, Banasiak & Wyeld, 2018, σ. 430).

Ακόμη, στην ελληνορωμαϊκή τέχνη παρατηρούνται διαδοχικές αφηγήσεις, τις οποίες εικονογραφούσαν οι καλλιτέχνες πάνω σε κυκλικούς στύλους και οι οποίες διαβάζονταν από την βάση προς την κορυφή (Banasiak & Wyeld, 2018, σ. 430). Οι θεματικές τους είχαν μεγάλη ποικιλία και αναφέρονταν κυρίως σε πολέμους, θεούς, μύθους και θρύλους. Μέσα από την Ελληνική εποχή (2000 π.Χ.) αναδεικνύεται περισσότερο η σημαντικότητα της γεωμετρίας στην τέχνη, από τον μαθηματικό Πυθαγόρα (Munro, σ. 41, 1964), ενώ μέσα από την Ρωμαϊκή εποχή (800-700 π.Χ.) εμφανίζεται η πολυχρωμία στις εικονογραφήσεις (Munro, σ. 56-61, 1964)

Έπειτα, από πολλούς αιώνες και συγκεκριμένα τον 18^ο αι. μ.Χ., ο William Hogarth (1697-1764) ζωγράφος, χαράκτης και τυπογράφος αγγλικής καταγωγής, αποτύπωσε για πρώτη φορά σε έντυπη μορφή διαδοχικές γκραβούρες, όπως το *A Harlot's Progress* (1732), το οποίο αναφέρεται στις κοινωνικές ανησυχίες μιας γυναίκας εκείνης της εποχής (Banasiak & Wyeld, 2018, σ. 431). Αργότερα, δημιούργησε το έργο *Marriage A-La-Mode* (1743-1745), το οποίο παρουσίαζε σε έξι διαδοχικές εικόνες, τις συνέπειες ενός κακού γάμου, με έντονο το στοιχείο της σάτιρας (Honigman & Zelazko, 2024)

Ωστόσο, ο 19^{ος} αι. ήταν αυτός που αποτέλεσε ορόσημο για την σημερινή μορφή των Graphic Novel. Ειδικότερα, ο Rodolf Töpffer καλλιτέχνης ελβετικής καταγωγής, εισήγαγε δύο σημαντικά χαρακτηριστικά που αντιπροσωπεύουν το σημερινό GN, όπως τα πλαίσια των πάνελ και τον συνδυασμό κειμένου και εικόνας (Banasiak & Wyeld, 2018, σ. 431). Θεωρήθηκε πατέρας των comic strip (σχεδιασμένες εικόνες, οριζόντια τοποθετημένες, που έχουν σχεδιαστεί για να διαβάζονται ως αφήγηση ή χρονολογική ακολουθία) και τα έργα του είχαν έντονο το στοιχείο της γελοιογραφίας (Kunzle, 2024). Μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αιώνα τα κόμικς μπορούσαν να διαβαστούν απ' όλες τις κοινωνικό-οικονομικές τάξεις, εφόσον δημοσιεύονταν στις κυριακάτικες εφημερίδες χαμηλού κόστους και ποιότητας. Ωστόσο, η δυνατότητα χρήσης πολλών χρωμάτων στα κόμικς, κατά τα πρώτα χρόνια εκτύπωσης και ένταξής τους στις εφημερίδες ήταν πολύπλοκη, στερώντας τους την εκτίμηση που τους αναλογούσε.

Τα κόμικς έγιναν τακτική προσθήκη στα περίπτερα από τη δεκαετία του 1930, μέχρι που εισήχθη στην καταναλωτική αγορά ένα νέο είδος, τα «κόμικ τρόμου», - πιο συγκεκριμένα στα τέλη της δεκαετίας 1940 και στις αρχές του 1950,- τα οποία έγιναν η αιτία για πολλούς/ές αναγνώστες/τριες, κυρίως γονείς και παιδιά να απομακρυνθούν από αυτά. Ωστόσο, μερικά χρόνια πριν είχαν κάνει την εμφάνισή τους και τα «κόμικς υπερηρώων», τα οποία είχαν θετική ανταπόκριση στο κοινό, συγκριτικά με τα προηγούμενα. Έτσι, αυξήθηκε η παραγωγή των κόμικς, ειδικότερα μέσα από την ζήτηση που υπήρχε από παιδιά και εφήβους, με αποτέλεσμα το συγκεκριμένο λογοτεχνικό είδος κειμένου να μην μείνει για πολύ καιρό στην αφάνεια (Banasiak & Wyeld, 2018, σ. 431).

Όσον αφορά τον όρο Graphic Novel υπάρχουν διαφωνίες στη σχετική βιβλιογραφία, σύμφωνα με την εμφάνιση και ενσωμάτωσή του στην αγορά. Σύμφωνα με την Μίσσιου και τον Κουκουλά (2023) ο όρος graphic novel αναφέρθηκε για πρώτη φορά το 1964 από τον Richard Kyle, για να ξεχωρίσει τα παιδικά, καρτονίστικα κόμικς, από αυτά των σοβαρών και καλογραμμένων, που θα διαβάζονταν αποκλειστικά από ενήλικες. Αντίθετα, οι Banasiak, Wyeld (2018) και Hescher (2012) υποστηρίζουν ότι το GN εισήχθη για πρώτη φορά στην αγορά, την δεκαετία του 1970, και συγκεκριμένα το 1978, με το έργο του Will Eisner, *A Contract with God*, για να αναδείξουν την σοβαρότητα του συγκεκριμένου κόμικς, μέσω του αυτοβιογραφικού του χαρακτήρα. Παρόλα αυτά μια δεκαετία αργότερα στο βιβλίο, *The Encyclopedia of Contemporary American Fiction 1980–2020*, ο Hescher αναφέρει ότι το 1986 ο όρος Graphic Novel δεν είχε εμφανιστεί ακόμα. Το

ερώτημα που εύλογα ανακύπτει είναι το πώς θα μπορούσε να θεωρηθεί ένα έργο, ως Graphic Novel, από την στιγμή που δεν υπήρχαν ακριβείς χαρακτηριστικά για να το ορίσουν;

Στην Ελλάδα τα GN εμφανίστηκαν για πρώτη φορά στα μέσα της δεκαετίας του 2000, μέσα από μεταφράσεις ξένων έργων, όπως το *Persepolis* της Marjane Satrapi, το *Maus* του Art Spiegelman, κ.ά., ενώ το πρώτο ελληνικό GN δημιουργήθηκε το 2018 από τον Ορέστη Μανούσο και Νίκο Παγώνη, με τίτλο *1453* (Μανούσος, 2018 όπως αναφέρεται στον Νικολόπουλο, 2017, σ. 3-4).

2.1.1.2 Ο ορισμός και τα είδη των Graphic Novel

Ο προσδιορισμός των GN απασχόλησε αρκετά την ερευνητική κοινότητα και, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι ακόμη και σήμερα δεν έχει «συμφωνηθεί» ακριβής ορισμός για να τα περιγράψει. Συχνά οι ορισμοί των κόμικ και των GN συγχέονται και προκαλούν αμηχανία στους/στις ερευνητές/τριες ως προς τον διαχωρισμό τους. Συγκεκριμένα, ο Will Eisner όρισε τα κόμικς ως «sequential art», που μεταφράζεται στα ελληνικά ως «τέχνη της διαδοχής» (Κουκουλάς & Μίσιου, 2023, σ. 4), και η οποία ταιριάζει με τον ορισμό του Hescher (2022, σ. 1) για τα Graphic Novel, καθώς υποστηρίζει ότι «είναι αφηγήσεις που μεταδίδουν πληροφορίες μέσω της παράστασης, δηλαδή μέσω των διαδοχικών εικόνων και της διάταξής τους». Ωστόσο, ο Hescher, το 2016, απέδωσε μια κοινή περιγραφή, τόσο για τα κόμικς, όσο και για τα GN και ειδικότερα τα αποκάλεσε ως «καλλιτεχνικούς, πολυτροπικούς λόγους με τους κώδικες και τους κανόνες τους» (Κουκουλάς & Μίσιου, 2023, σ. 5).

Γενικότερα, τα κόμικ σαν λογοτεχνικό είδος κειμένου ανήκουν στην σχεδιαστική αφήγηση (graphic narration), δηλαδή στην περιγραφή ιστοριών μέσω κειμένου και εικόνας, η οποία με την σειρά της αποτελείται από διάφορες φόρμες, όπως τις γελοιογραφίες, τα κόμικ στριπς (comic strips), τα βιβλία κόμικς (comic books), κ.ά. (Μίσιου και Κουκουλάς, 2023, σ. 6).

Τα Graphic Novel και τα παραδοσιακά βιβλία κόμικς ταξινομούνται με βάση τον Hescher στην κατηγορία των βιβλίων κόμικς, ενώ την ίδια στιγμή τα GN διαχωρίζονται στα γραφικά απομνημονεύματα (graphic memoir), δηλαδή στα κόμικ που απευθύνονται σε ημι- ή πλήρως αυτοβιογραφικές αφηγήσεις και στην γραφική δημοσιογραφία (graphic journalism), η οποία συμπεριλαμβάνει ρεπορτάζ, ταξιδιωτικές ιστορίες και εκπαιδευτικά κόμικς (Hescher, 2022, σ. 3-

4, 8, Κουκουλάς & Μίσσιου, 2023, σ. 6-7). Βέβαια, δεν αποκλείεται η ανάμειξη και των δύο υποειδών για την ολοκλήρωση ενός επιθυμητού λογοτεχνικού έργου.

2.1.1.3 Χαρακτηριστικά των graphic novel

Κατά την διάρκεια του 20^{ου} αι. πολλοί/ές συγγραφείς Graphic Novel για να διακρίνουν την καλή ποιότητα του έργου τους από ένα παραδοσιακό βιβλίο κόμικ, πρόκριναν ως κύρια χαρακτηριστικά των GN: το μήκος, την θεματική ενότητα, την αυτοβιογραφική σοβαρότητα, τον ενήλικο προσανατολισμό, την σκιτσογραφία και την πολυπλοκότητά του.

Ένα GN, σύμφωνα με τον Hescher (2014, σ. 335-336) πρέπει να είναι πολυσέλιδο και να παραπέμπει σε αδιαίρετες μορφές δημοσίευσης, όπως παράθεσε στο άρθρο του, *Analyzing Graphic Novels in Terms of Complexity: A Typology*, τα λόγια του Sabin (1996) όπου ανέφεραν ότι σε ένα μεγάλο έργο υπάρχουν μεγαλύτερα περιθώρια για την οικοδόμηση έντασης, τη δημιουργία ατμόσφαιρας, την ανάπτυξη χαρακτήρων και πλοκής.

Όσον αφορά την (αυτο)βιογραφική σοβαρότητα και τον ενήλικο προσανατολισμό ο Hescher (2014, σ. 337-340) αναφέρει ότι αλληλοεξαρτώνται. Στα τέλη της δεκαετίας του 1980 μέχρι τη δεκαετία του 2000 παρατηρείται μια αύξηση των graphic memoir, με θεματικές όπως η ασθένεια, ο θάνατος, ο πόλεμος, το Ολοκαύτωμα, περιορίζοντας το ηλικιακό φάσμα του αναγνωστικού κοινού. Έτσι, τα κόμικ δεν ήταν πλέον έργα που χάνονταν στην πολλαπλή ενημέρωση των εφημερίδων και ούτε πωλούνταν στα περίπτερα, αλλά μετονομάστηκαν σε Graphic Novel που προσφέρονταν σε ενήλικες, σε μεμονωμένες εκδόσεις. Βέβαια, είχαν υψηλότερη πλέον τιμή και αγοράζονταν αποκλειστικά από τους/τις «θαυμαστές/τριες» του συγκεκριμένου λογοτεχνικού είδους.

Ωστόσο, αυτή η «σοβαρότητα» επέφερε αλλαγές και στην σκιτσογραφία που αποτελεί κοινό χαρακτηριστικό των GN. Οι χαρακτήρες στα τέλη του 20^{ου} αι. έγιναν πιο απρόσωποι και το κείμενο και η εικόνα πιο σύνθετα, για να ανταποκρίνονται και να κρατούν το ενδιαφέρον, του άμεσα ενδιαφερόμενου κοινού (Hescher, 2014, σ. 340).

Παρόλα αυτά, η Μίσσιου και ο Κουκουλάς (2023), αμφισβητούν την αντιπροσωπευτικότητα των τα παραπάνω χαρακτηριστικών κρίνοντας τα ως υποκειμενικά. Ειδικότερα, διαπιστώνουν και θέτουν δύο ρητορικά ερωτήματα σχετικά με την έκταση των κόμικ: «Τα κόμικς είναι ένα

πολυτροπικό είδος το οποίο αποτελείται από εικόνες και λέξεις. Πώς λοιπόν θα μετρηθούν οι σελίδες; Ανάλογα με το πόσες εικόνες ή με το πόσες λέξεις περιλαμβάνονται σε κάθε σελίδα;» (σ. 9). Επίσης, αναφέρουν ότι η σοβαρότητα και ο ενήλικος προσανατολισμός δεν είναι απαραίτητο να συνυπάρχουν στα GN, γιατί κάποια από αυτά μπορεί να προσεγγίζουν σοβαρά θέματα όπως η πατριαρχία (π.χ. *Η πτώση της πατριαρχίας: Η ιστορία του σεξισμού και η αντίσταση των γυναικών*, των Marta Breen και Jenny Jordahl), αλλά ταυτόχρονα να παρουσιάζονται με έναν χιουμοριστικό και καρτουνίστικο τρόπο (Κουκουλάς & Μίσιου, 2023, σ. 11). Όσον αφορά την σκίτσογραφία των GN «δεν υπάρχει [...] κάποιο καθολικώς αποδεκτό κριτήριο μέτρησης της ζωγραφικής τους ποιότητας» (Κουκουλάς & Μίσιου, 2023, σ. 12).

Ως ιδανικό και μοναδικό εργαλείο, αξιολόγησης και διαχωρισμού των Graphic Novel από τα παραδοσιακά βιβλία κόμικς προτείνεται το «μοντέλο της πολυπλοκότητας» του Hescher (2014). Το συγκεκριμένο μοντέλο διαχωρίζεται και εφαρμόζεται σε επτά κατηγορίες (Κουκουλάς και Μίσιου, 2023, σ. 12):

1. «πολυεπίπεδη πλοκή και αφήγηση» (multi-layered plot),
2. «πολυαναφορική χρήση του χρώματος» (multi-referential use of colour),
3. «σύνθετη σχέση κειμένου/εικόνας» (complex text/image relation),
4. «νοηματική επαύξηση στη σχεδίαση των καρέ/πάνελ και στη διάταξη της σελίδας» (meaning-enhancing panel arrangement/design),
5. «δομική επιτελεστικότητα» (text-image-reader appeal ή structural performativity),
6. «πολλαπλές αναφορές σε κείμενα/μέσα» (multiplicity of references to texts/media) και
7. «αυτο-αναφορική αφήγηση και μεταμυθοπλαστικές τεχνικές» (self referentiality/meta fictionality).

Το κριτήριο της «πολυεπίπεδης πλοκής και αφήγησης» αναφέρεται στην πολυπλοκότητα του χαρακτήρα, της ψυχολογίας του, των απόψεων του καθώς και τις πολυεπίπεδες φωνές (Hescher, 2014, σ. 343, 2016, σ. 57, όπως αναφέρεται στο Κουκουλάς & Μίσιου, 2023, σ. 13). Μια πλοκή μπορεί να είναι *κλιμακούμενη/προοδευτική* δηλαδή, η κορύφωσή της να προέρχεται από δύσκολες καταστάσεις και να βρίσκεται στην μέση της ιστορίας και *επεισοδιακή*, όπου «ένα γεγονός ή σύντομα επεισόδια συνδέονται με άλλα, με κοινούς χαρακτήρες ή με ένα ενιαίο θέμα» (Κωτόπουλος και Παπαντωνάκης, 2011, σ. 162). Επίσης, μια ιστορία μπορεί να περιλαμβάνει *παράλληλη πλοκή*, όπου μπορεί να λαμβάνουν χώρα δύο καταστάσεις και να εξελίσσονται

παράλληλα ή τέλος να περιέχει *υποπλοκές ή επιμέρους πλοκές*, οι οποίες υποστηρίζουν την κύρια δράση (Κωτόπουλος και Παπαντωνάκης, 2011, σ. 166). Όσον αφορά τις πολυεπίπεδες φωνές δεν υπονοούνται μόνο των χαρακτήρων, αλλά και των αφηγητών/τριών. Ένας/Μια αφηγητής/τρια μπορεί να είναι είτε ετεροδιηγητικός/ή, είτε ομοδιηγητικός/ή. Στην πρώτη περίπτωση ο/η αφηγητής/τρια δεν αποτελεί μέρος της ιστορίας, αφηγείται σε τρίτο πρόσωπο και συνήθως αποκαλείται παντογνώστης/τρια, γιατί γνωρίζει τα πάντα για όλους τους χαρακτήρες και διηγείται την ιστορία ανεξαρτήτως χρόνου και τόπου. Αντίθετα, ο/η ομοδιηγητικός/ή αφηγητής/τρια αποτελεί μέρος της ιστορίας, ως κεντρικός ήρωας, άλλοτε ως δευτερεύον πρόσωπο, είτε ως θεατής/μάρτυρας (Σακελλαρίου, 2024, σ. 103-104).

Το κριτήριο της «πολυεπίπεδης πλοκής και αφήγησης» βέβαια, μπορεί να εξετάζει την συναισθηματική κατάσταση των χαρακτήρων, αλλά παραβλέπει την εξωτερική τους εμφάνιση και ειδικότερα, την ενδυμασία τους. Αρχικά, η ενδυμασία παίζει πολύ σημαντικό ρόλο στην εύρεση του ιστορικού πλαισίου, της εποχής (χειμώνας, άνοιξη, καλοκαίρι, φθινόπωρο) και των καιρικών συνθηκών, κατά τα οποία εκτυλίσσεται μια ιστορία. Είναι γνωστό ότι αναδεικνύει το φύλο ενός χαρακτήρα, (πολλές φορές και σε συνδυασμό με τα χρώματα που του «δίνει» ο εικονογράφος) την κοινωνικό-οικονομική του κατάσταση και την ηθική ιδιότητα μιας κοινωνίας, πιο συγκεκριμένα αν είναι συντηρητική ή προοδευτική (Κωτόπουλος & Παπαντωνάκης, 2011, σ. 108-111).

Σχετικά με το δεύτερο κριτήριο, η «αξιοποίηση του χρώματος» σχετίζεται με τη μορφή και το περιεχόμενο μιας εικόνας και η χρήση του μπορεί να είναι τυπολογική, θεματική και νατουραλιστική (Dittmar, 2008, 162, όπως αναφέρεται στο Heschel, 2014, σ. 345). Η ποικιλία χρωμάτων μπορεί να συμβάλλει στην χρονική διάρθρωση μιας σκηνής και στην αποτύπωση της συναισθηματικής κατάστασης των χαρακτήρων. Συνήθως τα σκούρα χρώματα (γκρι, μαύρο, καφέ, κ.τλ.) χρησιμοποιούνται για αρνητικά συναισθήματα, όπως φόβος, στεναχώρια, κ.ά., και έχουν ως σκοπό την χρονολογική ένδειξη του παρελθόντος και την δραματικότητα των εικόνων, οι οποίες μπορεί να αποτυπώνουν έναν θάνατο, μια αυτοκτονία, κ.ο.κ. Αντίθετα, τα ανοιχτόχρωμα χρώματα (κίτρινο, γαλάζιο, κ.τλ.) συχνά απεικονίζουν θετικά συναισθήματα, όπως χαρά και ηρεμία, ενώ η φωτεινότητα και ο κορεσμός χρησιμοποιούνται για να διακρίνουν τις σκηνές μεταξύ τους (Heschel, 2014, σ. 345, Κουκουλάς & Μίσιου, 2023, σ. 13). Ακόμη, η αντίληψη των χρωμάτων σχετίζεται με την ηλικία της ομάδας-στόχου και βασίζεται σε κοινωνικούς και εκπαιδευτικούς παράγοντες (Dittmar, 2008, 160, όπως αναφέρεται στο Heschel, 2014, σ. 345).

Το τρίτο μέτρο αξιολόγησης των GN αφορά γενικές ποσοτικές και ειδικές ποιοτικές πτυχές. Ειδικότερα, η «πολυπλοκότητα κειμένου/εικόνας» σχετίζεται με τις διαφορετικές γραμματοσειρές και πλαισιώσεις που μπορεί να έχει ο κάθε χαρακτήρας. Ακόμη, μπορεί να αυξηθεί η δυσκολία ανάγνωσης κειμένου/εικόνας, όταν ο/η εικονογράφος εισάγει παράλληλα φυσαλίδες ομιλίας με εικόνα στο ίδιο ύψος και επίπεδο. Σε αυτή την περίπτωση οι φυσαλίδες ομιλίας μπορούν να αντικατασταθούν από πλαίσια αφήγησης ή λεζάντες, οι οποίες μπορούν να θεωρηθούν ως συνδεδετικοί κρίκοι κειμένου/εικόνας και να προσδιορίσουν την χρονική και τοπική εξέλιξη της ιστορίας (Hescher, 2014, σ. 347, Καραντώνα & Τσιλιμένη, 2022, σ. 37).

Η τέταρτη κατηγορία που αναφέρεται «στη σχεδίαση των καρέ και στη διάταξη της σελίδας», αναδεικνύει την πολυπλοκότητα της οργάνωσης των GN, αφού πολλές φορές ένα πάνελ μπορεί να αναπτύσσεται κάθετα, διαδοχικά και χωρίς κενά μέσα σε μια σελίδα, κρατώντας τον αναγνώστη σε εγρήγορση. Τα καρέ ως βασικά στοιχεία των Graphic Novel, παίζουν πολύ σημαντικό ρόλο στην συνοχή μιας ιστορίας, όσον αφορά τα συναισθήματα και τα γεγονότα αυτής (Hescher, 2014, σ. 347, Καραντώνα & Τσιλιμένη, 2022, σ. 37).

Το πέμπτο κριτήριο της «δομικής επιτελεστικότητας» αναφέρεται στην έμμεση ή άμεση σχέση του κειμένου και της εικόνας με τον/την αναγνώστη/τρια. Εδώ ο/η αναγνώστης/τρια μπορεί να έχει τον ρόλο του/της παρατηρητή/τριας (Hescher, 2014, σ. 351) ή του/της άμεσα σκεπτόμενου/ης, σε περίπτωση ρητορικών ερωτήσεων. Κάποιες φορές έρχεται σε επαφή και με τον ίδιο τον δημιουργό του GN, ο οποίος μπορεί να «τον/την καλωσορίζει, να του/της αυτο-συστήνεται ή να του/της ζητά συγγνώμη» (Κουκουλάς & Μίσιου, 2023, σ. 14).

Εξίσου σημαντικό -και το έκτο σε σειρά- μέτρο αποτίμησης της πολυπλοκότητας ενός GN είναι οι «πολλαπλές αναφορές σε κείμενα/μέσα». Ένα GN μπορεί να λειτουργήσει ως μέσο ενημέρωσης, μέσω της χρήσης χειρόγραφων και δακτυλογραφημένων επιστολών, εφημερίδων, ημερολογίων, διαφημίσεων, χαρτών, φωτογραφιών, βιβλίων, αλλά και αυτούσιων φράσεων σημαντικών προσώπων, φωτίζοντας με αυτό τον τρόπο τις πτυχές της ιστορίας (Hescher, 2014, σ. 352, Κουκουλάς & Μίσιου, 2023, σ. 15). Έτσι, μέσα από την διακειμενικότητα του κειμένου, μπορεί να αναπτυχθεί η διεικονικότητα του αναγνωστικού κοινού.

Τελευταία χαρακτηριστικά της πολυπλοκότητας των GN αποτελούν: «η αυτο-αναφορική αφήγηση και οι μεταμυθοπλαστικές τεχνικές», δηλαδή οι αφηγηματικές στρατηγικές που χρησιμοποιεί

ένας/μία συγγραφέας για να σχολιάσει και να αποδομήσει την ίδια την διαδικασία της αφήγησης και για να αποδείξει τον μη ρεαλιστικό χαρακτήρα της ιστορίας.

Ωστόσο, πρέπει να αναφερθεί ότι οι παραπάνω επτά κλίμακες προσπαθούν να διακρίνουν τα παραδοσιακά βιβλία κόμικς από τα Graphic Novel, με βάση την πολύπλοκη ή μη σχεδίασή τους. Δεν είναι απαραίτητο ένα GN να διαθέτει όλες τις κλίμακες, απλά είναι σημαντικό αυτές που εμπεριέχονται να αναπτύσσονται σε μεγάλο βαθμό.

2.1.2 Το Graphic Novel στην εκπαίδευση

Το GN πέρα από μέσο ψυχαγωγίας για τους/τις αναγνώστες/τριες, μπορεί να αποτελέσει μέσο ενημέρωσης και διδασκαλίας. Ειδικότερα, η χρήση του, σε μαθήματα όπως «η λογοτεχνία, η γλώσσα και η ιστορία» μπορεί να διευκολύνει την μάθηση ή να λειτουργήσει αναστοχαστικά αυτής (Καραντώνα & Τσιλιμένη, 2022: 84). Σύμφωνα μάλιστα με την έρευνα των Καραντώνα & Τσιλιμένη (2018): «*Graphic Novel και Ολοκαύτωμα: Οι απόψεις των μαθητών για μια πρόταση διδασκαλίας στο μάθημα της λογοτεχνίας στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση*», οι μαθητές/τριες φαίνεται να προτιμούν την διδασκαλία του μαθήματος της λογοτεχνίας μέσω των GN γιατί τους φαίνεται πιο ενδιαφέρον, πιο αποδοτικό ως προς την εκμάθηση ιστορικών γεγονότων, καθώς μπορούν να ταυτιστούν με τους ήρωες αυτών (Καραντώνα & Τσιλιμένη, 2022: 102). Επίσης, συνιστά ένα χρήσιμο εργαλείο για την μετάδοση γνώσεων σε μειονοτικές ομάδες όπως είναι τα παιδιά με ειδικές ανάγκες, π.χ. με κώφωση ή τα παιδιά προσφύγων και μεταναστών που προσπαθούν να μάθουν την γλώσσα της χώρας υποδοχής (Brenna, 2013 όπως αναφέρεται στις Καραντώνα & Τσιλιμένη, 2022: 84). Εξίσου σημαντικό είναι ότι αναδεικνύει το κοινωνικό-πολιτισμικό πλαίσιο μιας χώρας, τοποθετώντας τον/την αναγνώστη/τρια σε έναν διαφορετικό χρόνο και χώρο, καλλιεργώντας με αυτό τον τρόπο «τον οπτικό και κριτικό γραμματισμό» (Downey, 2009 όπως αναφέρεται στις Καραντώνα & Τσιλιμένη, 2022: 84, Παπαδάκη, 2013: 87).

2.1.2.1 Η καλλιέργεια του οπτικού και κριτικού γραμματισμού

Ο οπτικός γραμματισμός αναφέρεται στην «ικανότητα της ανάγνωσης, της ερμηνείας και της κατανόησης των πληροφοριών, οι οποίες ενυπάρχουν στις εικόνες» (Heinich et al. 1999: 64,

Wileman, 1993: 114 όπως αναφέρεται στην Παπαδάκη, 2013: 82). Παράλληλα απαιτεί από τους/τις αναγνώστες/τριες έναν διπλό τρόπο ανάλυσης των εικόνων. Η πιο προφανής είναι η διαδικασία της καταδήλωσης (denotation), όπου ο/η αναγνώστης/τρια περιγράφει ότι βλέπει στην αποτυπώμενη σκηνή, ενώ υπάρχει και η μέθοδος της συμπαραδήλωσης (connotation), όπου καλείται να ερμηνεύσει το βαθύτερο νόημα αυτής, το οποίο μπορεί να σχετίζεται με συναισθηματικούς, κοινωνικούς, πολιτισμικούς παράγοντες (Barthes, 2007 όπως αναφέρεται στην Παπαδάκη, 2013: 85). Μέσα από αυτή την διεργασία καλλιεργείται ο οπτικός γραμματισμός και αναδεικνύεται η σύνδεση κειμένου και εικόνας.

Πιο συγκεκριμένα, η ανάπτυξη του οπτικού γραμματισμού μπορεί να συμβάλλει παράλληλα και στην βελτίωση του κριτικού, αφού τα παιδιά μπορούν να συμμετάσχουν ισότιμα στις σχολικές δραστηριότητες, «ανεξαρτήτως φύλου και φυλής», εκφράζοντας ελεύθερα τις απόψεις τους, χωρίς την υπόδειξη σωστής απάντησης από τον/την εκπαιδευτικό, αλλά μέσω της επεξεργασίας πολυτροπικών κειμένων, όπου θα επιλέγουν τις πληροφορίες από μόνα τους, με βάση τις ικανότητές τους. Ακόμη, οι μαθητές/τριες γίνονται «οι ίδιοι/ιες ερευνητές/τριες των κοινοτήτων τους», καθώς μπορούν να εξετάσουν ένα ιστορικό γεγονός από την οπτική διαφορετικών χωρών και ανθρώπων, ενώ μέσα από την ανάλυση πολυτροπικών κειμένων μπορούν να αναπτύξουν την δημιουργικότητά τους (Γώτη & Ντίνας, 2016: 44-45).

Γενικότερα, το GN αποτελεί ένα λογοτεχνικό είδος κειμένου που βασίζεται στην ύπαρξη κειμένου και εικόνας, όπου αυτά τα δύο μπορούν να λειτουργήσουν είτε συμπληρωματικά, είτε αντιθετικά, αποτελώντας μεγαλύτερη πρόκληση για τον/την αναγνώστη/τρια να τα ερμηνεύσει (Καραντωνά & Τσιλιμένη, 2022: 40). Το κείμενο παίζει τις περισσότερες φορές τον ρόλο του σημειομένου (signified), δηλαδή περιγράφει το ακριβές περιεχόμενο μιας εικονογράφησης, ενώ η εικόνα αναλαμβάνει τον ρόλο του σημαίνοντος (signifier), δηλαδή την υποκειμενική παρουσίαση μιας θεματικής (Παπαδάκη, 2013: 84). Με άλλα λόγια, η εικόνα προσδίδει μια «ψευδο-αντικειμενικότητα», που απαιτεί από τον/την θεατή να παράξει νοήματα με βάση το ιστορικό πλαίσιο, τα κοινωνικά στερεότυπα, τις αξίες και τις κοινωνικές σχέσεις που παράγονται στο περιβάλλον του/της, αλλά και στην κοινωνία στην οποία ζει (Παπαδάκη, 2013: 81).

2.1.3 Η γυναικεία καταπίεση

Η γυναικεία καταπίεση είναι ένα διαχρονικό φαινόμενο, που έχει τις ρίζες της στην αρχαιότητα. Τότε, η πρώτη «απειλή» που συναντούσαν τα νεογέννητα κορίτσια ήταν αν θα ζήσουν

(Πετρόπουλου, Μηλιός, κ.ά., 2000 όπως αναφέρεται στις Παρδάλη & Σεργίδου, 2014, σ. 20), κυρίως λόγω οικονομικών παραγόντων που σχετίζονταν με την προίκα (Grubbs, 2013, σ. 90-91), η οποία στοίχιζε ακριβά στις οικογένειες.

Στην Αρχαία Ελλάδα και Ρώμη, μια γυναίκα με εξωγαμιαία εγκυμοσύνη, απομονώνονταν μέχρι την γέννηση του παιδιού της, εξαιτίας της ντροπής που μπορεί να προξενούσε, ειδικότερα αν προέρχονταν από ανώτερη κοινωνική τάξη (Grubbs, 2013, σ. 86), ενώ μια γυναίκα σκλάβα προτιμούσε να εγκαταλείψει το παιδί της, από το να το εντάξει σε ένα σύστημα δουλείας (Grubbs, 2013, σ. 89). Επίσης, στην Αρχαία Αθήνα, ο απώτερος σκοπός της ζωής μιας γυναίκας ήταν η βιολογική αναπαραγωγή ενός ανθρώπου, καθώς και η ανατροφή του, με αποτέλεσμα να είναι μόνιμα έγκλειστη και αποκλεισμένη από τα κοινά ζητήματα της πόλης (Mosse & Schnapp-Gourbeillon, 2015 όπως αναφέρεται στις Παρδάλη & Σεργίδου, 2014, σ. 20).

Κατά τους Μεσαιωνικούς χρόνους, η θέση της γυναίκας και η άποψη που είχαν για αυτήν επηρεάζονταν από την Εκκλησία. Σύμφωνα με αυτήν και ειδικότερα την θρησκεία του Χριστιανισμού οι γυναίκες χωρίζονταν σε δύο κατηγορίες, την μητέρα και την παρθένα, θεωρούνταν ηθικά αμείρωτες και κακός πειρασμός για τους άντρες (Lytje, 2004, σ. 287, Mark, 2019). Η εκκλησία τις παρομοίαζε με την Εύα, η οποία ήταν υπεύθυνη για την πτώση του ανθρώπου, ενώ παράλληλα κάποιες από αυτές τις θεωρούσαν δαιμονισμένες και τις καταδίκάζαν σε θάνατο, υποστηρίζοντας ότι ήταν μάγισσες (Γαγανάκης, 1999, όπως αναφέρεται στις Παρδάλη & Σεργίδου, 2014, σ. 21, Mark, 2019). Επιπλέον, ο Θεός λέγονταν ότι είχε δύο πρόσωπα, τον διορθωτή, που αποδίδονταν στο αρσενικό φύλο και τον παρηγορητή, που απευθύνονταν στο θηλυκό. Η διόρθωση ήταν απαραίτητη για τους αμέτρητους σαρκικούς πειρασμούς, στους οποίους υπέκυπτε ένα άτομο, ενώ η παρηγοριά παρομοιάζονταν με την κατανόηση της σαρκικής επιθυμίας ως αμαρτίας, με τον φόβο προς τον Θεό και την εξομολόγηση σε αυτόν (Lytje, 2004, σ. 298). Με λίγα λόγια, η γυναίκα ήταν αυτή που μπορούσε κυρίως να αμαρτήσει ή να ωθήσει στην αμαρτία.

Ακόμη είναι σημαντικό να αναφερθεί, ότι ο Μεσαίωνας χαρακτηριζόταν από το φεουδαρχικό σύστημα που χώριζε την κοινωνία σε τρεις τάξεις: τους κληρικούς, τους/τις ευγενείς και τους δουλοπάροικους. Η θέση των γυναικών στον κλήρο περιοριζόταν στο γυναικείο μοναστήρι, ενώ οι γυναίκες ευγενείς εξαρτώνταν οικονομικά από τους άντρες της οικογενείας, με απώτερο σκοπό να παντρευτούν. Κατά την διάρκεια του γάμου ο άντρας ήταν υπεύθυνος για την συμπεριφορά της γυναίκας του, και ήλεγχε τα συμφέροντά της (Mark, 2019).

Ωστόσο, η καταπίεση της γυναίκας δεν σταμάτησε στον Μεσαίωνα, αλλά συνεχίστηκε και μετά την πτώση της φεουδαρχίας και ειδικότερα, μετά την εμφάνιση του καπιταλιστικού συστήματος (15^{ος} αιώνας). Εκείνη την περίοδο οι γυναίκες αξιοποιήθηκαν ως φθηνή εργατική δύναμη, που δούλευε από το πρωί ως το βράδυ, σε άθλιες συνθήκες και πληρώνονταν αμυδρά συγκριτικά με την δουλειά που πρόσφεραν, αδυνατώντας να ανεξαρτητοποιηθούν οικονομικά. Μάλιστα, κατά την διάρκεια του Α' και Β' Παγκοσμίου Πολέμου, λόγω έλλειψης αντρικού εργατικού δυναμικού, οι γυναίκες κλήθηκαν να εργαστούν σε διάφορα επαγγέλματα, για την αποφυγή της οικονομικής και κοινωνικό-πολιτικής κατάρρευσης των χωρών. Μόλις όμως τελείωσε ο πόλεμος, τα κράτη επέβαλαν στις γυναίκες να επιστρέψουν στους ρόλους της συζύγου, μητέρας και νοικοκυράς, παραβλέποντας την συμβολή τους σε επαγγελματικό επίπεδο και τις ικανότητες που είχαν για να συντηρήσουν την οργάνωση μιας χώρας σε περίοδο πολέμου (Σεργίδου, 2014, σ. 21-22). Αξίζει να σημειωθεί ότι κατά τον 19^ο και 20^ο αι. οι γυναίκες που διαμαρτύρονταν για την καταπίεση που βίωναν, θεωρούνταν υστερικές, το οποίο ερμηνεύονταν, σύμφωνα με την επιστήμη της ιατρικής, ως ασθένεια και έτσι, πολλές ψυχικά υγιείς γυναίκες εισέρχονταν σε φρενοκομεία (Σεργίδου, 2014, σ.23).

Στο αποκορύφωμα της γυναικείας υποταγής, υπάρχουν μέχρι και σήμερα γυναίκες κυρίως σε χώρες της Ασίας και της Αφρικής, που εξαναγκάζονται να παντρευτούν για οικονομικούς κυρίως λόγους και υπόκεινται σε διαδικασίες κλειτοριδεκτομής για κοινωνικοπολιτισμικούς παράγοντες που σχετίζονται με την ένταξη σε μια κοινότητα και τις παραδόσεις της, την ενηλικίωση ενός κοριτσιού, τον γάμο και την συζυγική της πίστη απέναντι στον άντρα. Επίσης, υπάρχουν γυναίκες που ζουν κρυμμένες πίσω από τσαντόρ και μπούρκες και φυλακίζονται σε περίπτωση που τις βγάλουν (Σεργίδου, 2014, σ. 22, WHO, 2024) .

2.1.3.1 Η πατριαρχική εξουσία

Ο όρος «πατριαρχία» έχει τις ρίζες του στην ελληνική κοινωνία και προκύπτει από την σύντμηση των λέξεων «κυριαρχία» και «πατέρας», ο οποίος σχετιζόταν άμεσα, τα παλαιότερα χρόνια, με την εξουσία και την κοινωνική ιεραρχία (Benstead, 2021 & Pierik, σ.74, 2022). Στις κοινωνίες κυνηγών-τροφοσυλλεκτών οι άνδρες χρησιμοποιούσαν την μυϊκή τους δύναμη για να κυριαρχήσουν τις γυναίκες, εφαρμόζοντας στρατηγικές σωματικής κακοποίησης με ξύλα και ματσέτες, οι οποίες μπορούσαν να οδηγήσουν και στον θάνατό τους (Campbell & Potts, σ. 171,

2008). Λιγότερη βία αλλά εξίσου σοβαρή κατάχρηση εξουσίας παρατηρούνταν και στις απολυταρχικές κοινωνίες, όπου πλούσιοι και ισχυροί άντρες με μεγάλα αξιώματα όπως αυτά του Βασιλιά, του Φαραώ, του Σουλτάνου, δημιουργούσαν μεγάλα χαρέμια, αιχμαλωτίζοντας και βιάζοντας επανειλημμένα τις γυναίκες, τις οποίες θεωρούσαν ιδιοκτησία τους. Επίσης, οι δεσπότες εκείνης της εποχής επέβαλλαν πατριαρχικούς νόμους, όπου καλούσαν τους πλούσιους άντρες να κρατήσουν φυλακισμένες τις γυναίκες τους, δένοντας πολλές φορές και τα πόδια τους, για να μην μπορέσουν να δραπετεύσουν ή να εργαστούν (Campbell & Potts, σ. 171-172, 2008).

Ο Ριζοσπαστικός Φεμινισμός, που εμφανίστηκε για πρώτη φορά τη δεκαετία του 1970, ήταν αυτός που όρισε την πατριαρχία ως «την ανδρική κυριαρχία και τον έλεγχο που ασκείται στη γυναικεία σεξουαλικότητα και στη γυναικεία βιολογία» και προέβαλε την βιολογική αναπαραγωγή ως κύρια αιτία καταπίεσης των γυναικών. Διαπίστωσε επίσης, ότι η βία κατά των γυναικών είναι κοινωνικά αποδεκτή, από την στιγμή που οι άντρες είναι σωματικά δυνατότεροι, ενώ υποστήριξε ότι το κράτος πρόνοιας είναι οργανωμένο με πατριαρχικό τρόπο, καθώς δεν παρέχει μεγάλο βαθμό προστασίας στις κακοποιημένες γυναίκες, είναι κατά της αντισύλληψης και της άμβλωσης και ασκεί κριτική στις λεσβίες μητέρες (Στασινοπούλου, 2006, σ. 124-125). Βέβαια, ένα τέτοιο κράτος πρόνοιας δεν μπορεί να θεωρηθεί ούτε διαχρονικό, ούτε παγκόσμιο. Για παράδειγμα, οι άμβλώσεις στην Μάλτα είναι παράνομες, στην Πολωνία μπορούν να πραγματοποιηθούν κάτω από ορισμένες συνθήκες, όπως βιασμός, αιμομιξία ή θανατηφόρα κύηση, ενώ στην Ελλάδα μπορούν να πραγματοποιηθούν ελεύθερα (Chiwaya & Elbaum, 2022).

Συμπληρωματικά, θα μπορούσε να λειτουργήσει ο Σοσιαλιστικός Φεμινισμός, ο οποίος ανέλυσε το κοινωνικό σύστημα της πατριαρχίας με βάση την ιδιωτική και δημόσια σφαίρα, προς όφελος του καπιταλισμού. Στην πρώτη περίπτωση τόνισε την καταπίεση των γυναικών στα πλαίσια της οικογένειας, καθώς αυτές έπρεπε να λειτουργήσουν ως «μηχανές αναπαραγωγής» και να αναθρέψουν όσο περισσότερα παιδιά γίνεται, με σκοπό να βοηθήσουν αυτά αργότερα στην μεγιστοποίηση του οικονομικού κεφαλαίου. Αντίθετα, όσον αφορά την δημόσια σφαίρα, οι γυναίκες χρησιμοποιήθηκαν ως εφεδρικός εργατικός στρατός, ο οποίος θα λειτουργούσε μόνο σε περίπτωση πολέμου. Παράλληλα παρατηρήθηκε ότι για χάρη του καπιταλισμού οι γυναίκες άρχισαν να εντάσσονται δειλά στον χώρο της παραγωγής, όμως συνέχιζαν να υπάρχουν διακρίσεις ανάμεσα στα επαγγέλματα, στα οποία μπορούσαν να εργαστούν αυτές. (Στασινοπούλου, σ.126-128, 2006).

Πέρα από τις κοινωνικές και οικονομικές πτυχές της πατριαρχίας, υπάρχει κι αυτή που επηρεάζει την ψυχολογική λειτουργία του ανθρώπου. Σε μια πιο σύγχρονη προσέγγιση, που εξετάζει την επιμονή και όχι απλά την ύπαρξη της πατριαρχίας, οι Gilligan & Snider (2022) την ορίζουν ως «μια κουλτούρα που βασίζεται στην δυαδικότητα του φύλου και της ιεραρχίας», όπου οδηγεί τον άνθρωπο να διακρίνει τις ικανότητες των άλλων με βάση το φύλο τους, να συγκρίνει τον βαθμό αρρενωπότητας των ανδρών και να τους εξυψώνει μπροστά στις γυναίκες. Επιπλέον, η πατριαρχία προτρέπει τους ανθρώπους να λειτουργούν με βάση την σχέση που έχουν με τον εαυτό τους αλλά με τους γύρω τους, με αποτέλεσμα οι άνδρες να ενεργούν συνειδητά (have selves) και οι γυναίκες ασυνείδητα (selfless), εξυπηρετώντας τις ανάγκες των ανδρών (Gilligan & Snider, σ. 21, 2022).

Παρά το γεγονός ότι η πατριαρχία είναι μια κουλτούρα που ενυπάρχει στις ζωές των ανθρώπων από την αρχαιότητα, στην πραγματικότητα λειτουργεί αντίθετα από την φύση τους, αφού οι άνθρωποι είναι σχεσιακά όντα. Η εξελικτική τους πορεία βασίστηκε στην αρμονική επικοινωνία, στην αλληλοκατανόηση και την συνεργασία μεταξύ των δύο φύλων. Όμως, η επιθυμία για ιεραρχία, πλούτο και εξουσία έβαλε τους ανθρώπους σε μια βιολογική, και όχι μόνο, διαδικασία σύγκρισης ανάμεσα σε αυτά τα δύο (Gilligan & Snider, σ. 25, 2022).

Έτσι, στο βιβλίο, *Γιατί επιμένει η πατριαρχία;* των Gilligan & Snider (2022) παρουσιάζονται τρεις θεωρήσεις, οι οποίες συνδέουν το κοινωνικό σύστημα της πατριαρχίας με την «θεωρία του δεσμού του Bowlby» και ειδικότερα με το στάδιο της απώλειας, η οποία λειτουργεί αμυντικά «έναντι της επιπλέον απώλειας» (σ. 29) και επηρεάζει αρνητικά τόσο τους άνδρες όσο και τις γυναίκες.

Όσον αφορά την πρώτη θεώρηση, ο άνθρωπος φαίνεται ότι θυσιάζει την ουσιαστική σχέση με επιφανειακές σχέσεις, αντικαθιστά το συναίσθημα με την λογική και συμβιβάζεται με βάση τα στερεότυπα που υπάρχουν στην κοινωνία ή τις αξίες και τις πεποιθήσεις που προβάλλει το περιβάλλον του. Για παράδειγμα για τις γυναίκες «η αποσιώπηση του εαυτού και η θυσία της σχέσης» ισούται με «την τιμή, τον πλούτο, τον γάμο, τις θέσεις εργασίας και τις υποτροφίες» (Gilligan & Snider, σ. 83-85, 2022).

Σχετικά με την δεύτερη θεώρηση παρατηρείται ότι η πατριαρχία οδηγεί στην αποστασιοποίηση των ανθρώπων, η οποία διαφοροποιείται ανάλογα με το φύλο. Πιο συγκεκριμένα, σε ένα κράτος όπου τα αρσενικά προβάλλονται ως ήρωες, δεν χωράνε συμπεριφορές ευαλωτότητας, με αποτέλεσμα να εμφανίζουν συμπεριφορές ψευδο-ανεξαρτησίας, ενώ σε ένα έθνος όπου τα θηλυκά θεωρούνται υπάκουα και καλά, οι γυναίκες δεν μπορούν να εκφέρουν την γνώμη τους και να

εκφράσουν ελεύθερα αρνητικά συναισθήματα όπως είναι το μίσος, ο θυμός και η λύπη, δημιουργώντας κατ' αυτό τον τρόπο «ψευδο-σχέσεις». Αυτό γίνεται γιατί τόσο οι άνδρες όσο και οι γυναίκες μεγαλώνοντας σε ένα πατριαρχικό σύστημα εμφανίζουν αγχώδη προσκόλληση, δηλαδή παρουσιάζουν συναισθήματα ανασφάλειας, όπως είναι το άγχος και ο φόβος και αντιδρούν κατάλληλα προκειμένου να μην εγκαταλειφθούν. (Gilligan & Snider, 2022, σ. 87-88).

Σε συνδυασμό μάλιστα και με την τρίτη θεώρηση διαπιστώνεται ότι δεν είναι εύκολη η διαμόρφωση και διατήρηση μιας αληθινής και ακέραιης σχέσης, αφού με βάση τους πατριαρχικούς ρόλους, οι άνθρωποι εσωτερικεύουν όλα εκείνα τα συναισθήματα και τις σκέψεις που είναι αντίθετα με το φύλο τους. Από την μία πλευρά, οι γυναίκες δεν μπορούν να πάρουν μέρος στην επίλυση προβλημάτων, ούτε να διαμαρτυρηθούν γιατί θα φανούν «αγενείς, ανόητες, εγωιστικές, δυσάρεστες ή τρελές», ενώ από την άλλη οι άνδρες δεν μπορούν να ζητήσουν βοήθεια, προστασία ή φροντίδα γιατί θα θεωρηθούν αδύναμοι και γκέι (Gilligan & Snider, 2022, σ. 90-91).

2.1.3.2 Η ανδρική κυριαρχία και ο σεξισμός

Στα πλαίσια της γυναικείας καταπίεσης εντάσσεται πέρα από την πατριαρχία και ο σεξισμός, δύο έννοιες άρρηκτα συνδεδεμένες. Ο σεξισμός αναφέρεται στις «διακρίσεις που γίνονται ανάμεσα στους ανθρώπους με βάση το φύλο ή τη σεξουαλική τους συμπεριφορά» (Σεργίδου, σ. 17-18, 2014), ενώ η διερεύνηση της πατριαρχίας έχει ως σημείο εκκίνησης το σώμα και τα στερεότυπα που διαμορφώνονται γύρω από αυτό (Τσιμπρίδου, σ. 468, 2022).

Ο σεξισμός αποτελεί μια προκατάληψη που μπορεί να διαμορφωθεί από τα πρώιμα στάδια της ζωής ενός ανθρώπου και μπορεί να αποκτήσει επικίνδυνη μορφή, όταν προέρχεται από τους πρώτους φορείς κοινωνικοποίησης του, όπως είναι η οικογένεια και το σχολείο. Ειδικότερα, παρατηρείται ότι, σε μια αγροτική ή πυρηνική οικογένεια τα δικαιώματα της γυναίκας μπαίνουν σε δεύτερη μοίρα, αφού οι ρόλοι μιας οικογένειας εδραιώνονται με βάση το φύλο, η γυναίκα παρουσιάζεται ως αντικείμενο, που είτε θα εξαρτάται οικονομικά από τον άντρα, είτε θα μεταβιβάζει την κληρονομιά της στον άντρα, καθιστώντας την μη ανεξάρτητη (Μελιτζάνη, 2008 όπως αναφέρεται στον Βρατσάλη, σ. 7, 2024 & Smith, 2014, όπως αναφέρεται στις Παρδάλη & Σεργίδου, σ. 155, 2014). Επίσης, μέσα σε αυτές τις οικογένειες τα κορίτσια παροτρύνονται να συμμετάσχουν στις δουλειές του σπιτιού, να παίζουν με κούκλες, να επιλέγουν «κοριτσίστικα»

χρώματα, όπως το ροζ, ενώ φαίνεται ότι οι συγγενείς τους, τείνουν να τους αγοράζουν παραμύθια με σεξιστικά πρότυπα, όπως αυτά με τις πριγκίπισσες της Disney (Σεργίδου, σ. 40-42, 2014).

Από την άλλη πλευρά, σε μια σύγχρονη κοινωνία όπου οι οικογένειες λαμβάνουν διάφορες μορφές και οι ρόλοι τους είναι μεταβαλλόμενοι, το σχολείο πρέπει να προετοιμάζει τα παιδιά ήδη από την νηπιακή ηλικία για τον τρόπο διαχείρισης σωματικών, συναισθηματικών, πνευματικών και διαπροσωπικών προκλήσεων, που μπορούν να επηρεάσουν την σεξουαλικότητα τους (Βρατσάλης, σ. 8, 2024). Αντί αυτού το σχολείο φαίνεται να επεκτείνει τα σεξιστικά πρότυπα και να αποσιωπεί όταν βλέπει στα σχολικά εγχειρίδια να χρησιμοποιείται το αρσενικό γένος ή όταν παρουσιάζονται διακρίσεις ανάμεσα σε θηλυκά και αρσενικά επαγγέλματα (Σεργίδου, σ. 43, 2014). Επιπλέον, οι εκπαιδευτικοί έχουν ελλιπείς γνώσεις πάνω στα γνωστικά αντικείμενα της νευροεπιστήμης, της κοινωνιολογίας, της ψυχολογίας και της παιδαγωγικής, με αποτέλεσμα να μην μπορούν να διδάξουν σωστά το μάθημα της Σεξουαλικής Αγωγής (Βρατσάλης, σ. 10, 2024).

Εξίσου σημαντικό ρόλο στην αναπαραγωγή σεξιστικών προτύπων παίζουν τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, τα οποία προβάλλουν την γυναίκα ως νοικοκυρά και μητέρα, που διαφημίζει οικοκυρικά προϊόντα και φροντίζει για το σπίτι της και ο χώρος της εργασίας, όπου οι γυναίκες μπορούν να απορρίπτονται από ορισμένες θέσεις εργασίας εξαιτίας της μητρότητας ή να απολύονται λόγω εγκυμοσύνης (Σεργίδου, 2014).

Στην πραγματικότητα η σύνδεση μεταξύ πατριαρχίας και σεξισμού έγκειται στην ανάπτυξη του καπιταλισμού, της ταξικής κοινωνίας και στην διατήρηση του θεσμού της οικογένειας. Ειδικότερα, στις αγροτικές κοινωνίες όπου «αυξήθηκε απότομα η παραγωγικότητα και η ζήτηση εργατικών χεριών», ήταν μονόδρομος για τις γυναίκες να εστιάσουν στην αναπαραγωγή του ανθρώπινου είδους και για την οικογένεια να μετατραπεί σε ένα είδος οικονομικού κεφαλαίου (Smith, 2014 όπως αναφέρεται στις Παρδάλη & Σεργίδου, σ. 152, 2014).

2.1.3.3 Η πάλη ενάντια στη γυναικεία καταπίεση

Παρόλο που τα δικαιώματα των γυναικών θεσμοθετήθηκαν σχετικά πρόσφατα με την Οικουμενική Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του 1948 από τη Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ, ο αγώνας για την απελευθέρωση και ισότητα των γυναικών έχει τις ρίζες του ήδη από την Αρχαϊκή Εποχή (Ηνωμένα Έθνη, Σεργίδου, σ. 59, 2014). Οι γυναίκες παρατηρείται ότι ήδη από

εκείνη την εποχή μεταμφιέζονταν σε άντρες για να παρευρίσκονται σε δημόσιους χώρους και τελετές, όπως ήταν οι Ολυμπιακοί αγώνες. Όμως κατά την διάρκεια της Αναγέννησης και με την έναρξη των Ευρωπαϊκών επαναστάσεων οι γυναίκες κατάλαβαν ότι η αμφίεση δεν τις καθιστούσε πραγματικά ελεύθερες, οπότε άρχισαν να συμμετέχουν σε εξεγέρσεις και απεργίες με την πραγματική τους μορφή (Σεργίδου, σ. 59-60, 2014).

Στην Ελλάδα η πρώτη απεργία χρονολογείται το 1892 από εργάτριες κλωστοϋφαντουργίας όπου πάλεψαν για την διατήρηση της ήδη μικρής τους αμοιβής, ενώ μετά την Μικρασιατική Καταστροφή εντάχθηκαν αρκετές γυναίκες σε εργοστάσια καπνού και κλωστοϋφαντουργίας που ξεπερνούσαν το 70% των εργαζομένων. Κατά την διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου οι γυναίκες έλαβαν μέρος ως αντάρτισσες και παρείχαν βοήθεια σε τραυματίες, στην μεταφορά όπλων και τροφής. Το 1944 συμμετείχαν για πρώτη φορά στις εκλογές, αν και το δικαίωμα ψήφου τους κατοχυρώθηκε συνταγματικά το 1952. Ακολούθησε η συμβολή τους στην εξέγερση του Πολυτεχνείου και η διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους σχετικά με «την αύξηση των μισθών, την έκτρωση, την σεξουαλική παρενόχληση» κ.ά. (Σεργίδου, σ. 64-70, 2014). Σε παρόμοιες δράσεις εμπλέκονταν και οι γυναίκες στο εξωτερικό, κυρίως στις ΗΠΑ, την Γαλλία και την Ρωσία συμβάλλοντας σε διαμαρτυρίες σχετικές με την εργασία, την συμμετοχή τους στα συνδικάτα και το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι (Σεργίδου, σ. 60-64, 2014).

2.1.4 Δημιουργική Γραφή

Η «Δημιουργική Γραφή» (Δ.Γ.) αποτελεί όρο αγγλικής προέλευσης, ο οποίος φέρει την ονομασία «Creative Writing» και απαρτίζεται από τέσσερα χαρακτηριστικά: «την δημιουργική προσωπική έκφραση, τον γραμματισμό, την τεχνική και τη μελέτη εκ των έδων» (Dawson, 2005, σ. 49, όπως αναφέρεται στους Βακάλη, Ζωγράφου-Τσαντάκη & Κωτόπουλος, 2013). Παρόλο που δεν υπάρχει μέχρι σήμερα ακριβής ορισμός για να την περιγράψει, είναι σίγουρο ότι αποτελεί μια διαδικασία συγγραφής, όπου το άτομο εμπλέκει τα συναισθήματα, τις σκέψεις του και κάποιες φορές τα προσωπικά του βιώματα, στοχεύοντας στην καινοτομία (Βακάλη, Ζωγράφου-Τσαντάκη & Κωτόπουλος, 2013, σ. 14). Συναντάται κυρίως στους κλάδους της Φιλολογίας, της Παιδαγωγικής και της Ψυχολογίας – ως θεραπευτική μέθοδος (2013: 10-11).

Όσον αφορά τον χώρο της εκπαίδευσης, η Δημιουργική Γραφή, εφαρμόζεται ως τεχνική σε όλες τις βαθμίδες, με μεγαλύτερη απήχηση να παρατηρείται στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση, αφού τα

ελληνικά Αναλυτικά Προγράμματα, εστιάζουν περισσότερο στην γνωστική ανάπτυξη και λιγότερο στην συναισθηματική και ψυχοκοινωνική (Βακάλη, Ζωγράφου-Τσαντάκη & Κωτόπουλος, 2013, σ. 25).

Στην πραγματικότητα, το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα παραβλέπει όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά, που επιτρέπουν στο άτομο από μικρή ηλικία, να ενταχθεί και να εξελιχθεί σε έναν ενεργό πολίτη, που απαιτούν οι Στόχοι της Βιώσιμης Ανάπτυξης – συμπεριλαμβανομένου και του πέμπτου στόχου, που αφορά την Ισότητα των Φύλων (Sustainable Development Goals, 2024, σ. 18, Πεντέρη, Χλαπάνα, Μέλλιου, Φιλιππίδη & Μαρινάτου, 2022, σ. 6). Ειδικότερα, οι δραστηριότητες ή τα εργαστήρια Δ.Γ., μπορούν να προσφέρουν δεξιότητες, όπως κριτική σκέψη, μέσω της ελεύθερης έκφρασης απόψεων και προτάσεων κατά την δημιουργία μιας ιστορίας. Παράλληλα, προάγουν την ανάληψη πρωτοβουλιών και την συνεργασία με άτομα που διαθέτουν διαφορετικές αντιλήψεις, με σκοπό την δημιουργία ενός κοινού έργου (Βακάλη, Ζωγράφου-Τσαντάκη & Κωτόπουλος, 2013, σ. 64).

Επίσης, είναι σημαντικό να ειπωθεί ότι τα GN μπορούν να αποτελέσουν ένα καλό εργαλείο Δ.Γ., καθώς συμπεριλαμβάνουν κείμενα μικρής έκτασης και ποικιλία εικόνων, αναπτύσσοντας την δημιουργικότητα των παιδιών. Οι μαθητές/τριες, όπως και ένας σκιτσογράφος, κατά την διαδικασία της συγγραφής, δεν βασίζονται αποκλειστικά σε αυτό που βλέπουν, αλλά χρησιμοποιούν την φαντασία τους, για να δημιουργήσουν κάτι πρωτότυπο. Αυτός, άλλωστε είναι και ο σκοπός της Δ.Γ. (Βακάλη, Ζωγράφου-Τσαντάκη & Κωτόπουλος, 2013, σ. 14, Παπαδάτος, 2017).

2.2 Βιβλιογραφική ανασκόπηση

Σύμφωνα με έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί σε GN, είναι λίγες αυτές που εξετάζουν το κοινωνικό σύστημα της πατριαρχίας και την επίδρασή του πάνω στο γυναικείο φύλο. Πιο συγκεκριμένα, ο Prince στο άρθρο του, *The magic of patriarchal oppression in Alan Moore and Eddie Campbell's From Hell* (2017), αναδεικνύει μέσα από το GN *From Hell* την σεξουαλική βία και την γυναικοκτονία, ως μια επιτυχημένη νίκη της πατριαρχίας, επί της μητριαρχίας. Παρόμοιο περιεχόμενο παρουσιάζουν και τα GN: *Becoming Unbecoming* της Una, *Sita: Daughter of the Earth* της Saraswati Nagpal και *Sita's Ramayana* των Samhita Arni & Moyna Chitrakar, όπου στο

πρώτο η ηρωίδα έχει δεχτεί στο παρελθόν σεξουαλική παρενόχληση και προσπαθεί να ξεπεράσει το τραύμα της, την ίδια στιγμή που ενοχοποιείται για την βία που υπέστη, ενώ στο δεύτερο και τρίτο η πρωταγωνίστρια είτε εγκλωβίζεται στους ρόλους της συζύγου και βασίλισσας, είτε επιδιώκει την αυτοκτονία της, στα πλαίσια μιας πατριαρχικής κοινωνίας (Fabro & Souza, 2020: 213, Sengupta, 2023: 10). Βέβαια φαίνεται ότι ούτε στην Ελλάδα, ούτε στο εξωτερικό δεν υπάρχει κάποια έρευνα που να εξετάζει τα GN των Marta Breen και Jenny Jordahl και ειδικότερα τα βιβλία: «*Η πτώση της πατριαρχίας: Η ιστορία του σεξισμού και η αντίσταση των γυναικών*» και «*Γυναίκες στη Μάχη: 150 χρόνια αγώνων για Ελευθερία, Ισότητα, Γυναικεία Αλληλεγγύη*». Όπως επίσης, καμία έρευνα δεν εξετάζει την αποδόμηση της πατριαρχίας ανά τους αιώνες, αξιολογώντας και την εικονογράφηση, ως κύριο χαρακτηριστικό των GN.

Το GN «*Η πτώση της πατριαρχίας: Η ιστορία του σεξισμού και η αντίσταση των γυναικών*» αποτελεί μετάφραση του νορβηγικού βιβλίου γνώσεων «*Patriarkatet faller Sexismens historie og kvinnens motstandskamp*» της συγγραφέας Marta Breen και της εικονογράφου Jenny Jordahl. Μέσα από μια ιστορική αναδρομή αναδεικνύονται οι ρόλοι που προτείνονταν να έχουν οι γυναίκες σε μια πατριαρχική κοινωνία, οι προσπάθειες τους να ξεφύγουν από τα σεξιστικά και πατριαρχικά στερεότυπα και το πως αυτά διαμορφώθηκαν και αναπτύχθηκαν μέσα από τις απόψεις ανδρών επιστημόνων.

Το GN «*Γυναίκες στη Μάχη: 150 Χρόνια Αγώνων για Ελευθερία, Ισότητα, Γυναικεία Αλληλεγγύη!*» βασίζεται στο νορβηγικό βιβλίο γνώσεων «*Kvinner i kamp 150 års kamp for frihet, likhet og søsterskap*», γραμμένο από τη συγγραφέα Marta Breen και εικονογραφημένο από τη Jenny Jordahl. Μέσα από ιστορική αναδρομή, για άλλη μια φορά παρουσιάζουν οι δημιουργοί του βιβλίου την καταπίεση των γυναικών, την διάκριση ανάμεσα στα δύο φύλα, αλλά και τους αγώνες των γυναικών για την διεκδίκηση των δικαιωμάτων τους.

3. Μεθοδολογία

3.1 Σκοπός της έρευνας

Η παρούσα έρευνα έχει σκοπό να αναλύσει το φαινόμενο της πατριαρχίας και το πως αυτή αποδομήθηκε κατά το πέρασμα των αιώνων, μέσα από τα *Graphic Novel: Η πτώση της πατριαρχίας: Η ιστορία του σεξισμού και η αντίσταση των γυναικών* και *Γυναίκες στην Μάχη: 150 Χρόνια Αγώνων για Ελευθερία, Ισότητα, Γυναικεία Αλληλεγγύη*. Ειδικότερα, θα εξετάσει:

1. Ποιες είναι οι απόψεις και τα γεγονότα που έχουν διασωθεί, σχετικά με το γυναικείο φύλο ανά τους αιώνες και πώς συμβάλλουν στην κατανόηση των όρων πατριαρχία και σεξισμός;
2. Ποιες ήταν οι δράσεις των γυναικών, που συνέβαλαν στην αποδόμηση της πατριαρχίας;

Για την καλύτερη διερεύνηση των παραπάνω ερευνητικών ερωτημάτων, θα διεξαχθεί ποιοτική έρευνα και πιο συγκεκριμένα, η μέθοδος της Ποιοτικής Ανάλυσης Περιεχομένου.

3.2 Η μέθοδος της Ποιοτικής Ανάλυσης Περιεχομένου

Η Ποιοτική Ανάλυση Περιεχομένου (qualitative content analysis) είναι μια μέθοδος που συναντάται κυρίως σε έρευνες των κοινωνικών επιστημών και μπορεί να εφαρμοστεί σε μεγάλη ποικιλία γραπτού ή προφορικού υλικού όπως είναι « τα κείμενα, οι συνεντεύξεις, οι εικόνες, τα φιλμ, τα προσωπικά έγγραφα και ντοκουμέντα, οι επιστολές, τα λογοτεχνικά κείμενα», τα οποία μπορεί να συλλέγονται και να έχουν ως κύριο σκοπό ιστορικές, πολιτικές, ψυχολογικές, πολιτισμικές και φιλοσοφικές αναλύσεις (Κυριαζή, 1999, όπως αναφέρεται στον Ιωσηφίδη, 2008: 147 & Βαϊοπούλου & Σταμοβλάσης, 2021: 223). Επίσης, συνιστά μια ιδανική μεθοδολογική επιλογή για την εξέταση «αναπαραστάσεων, στάσεων, αντιλήψεων, κινήτρων και συναισθημάτων» που εκτυλίσσονται γύρω από μια θεματική ή συναντώνται στην συμπεριφορά των συμμετεχόντων (Δερμάτης, Κομνηνός & Λιαργκόβας, 2023: 11). Σε αυτό που υπερέχει η Ποιοτική Ανάλυση Περιεχομένου, συγκριτικά με άλλες μεθόδους, είναι στη διερεύνηση μεγάλου όγκου πληροφοριών σε κωδικοποιημένες κατηγορίες, με χαμηλό κόστος, και στη δυνατότητα επαναλαμβανόμενων αναλύσεων, οι οποίες προσδίδουν αξιοπιστία και εγκυρότητα σε μια έρευνα (Ιωσηφίδης, 2008: 148 & Βαϊοπούλου και Σταμοβλάσης, 2021: 225). Όσον αφορά τα βήματα που ακολουθούνται σε αυτή την μέθοδο αφορούν, αρχικά, την καταγραφή και αποσαφήνιση του ερευνητικού αντικειμένου, την επιλογή των πηγών ανάλυσης (π.χ. *Graphic Novel*) και τον

προσδιορισμό των τμημάτων των πηγών, με σκοπό την καλύτερη επεξεργασία τους (π.χ. ολόκληρο το Graphic Novel ή κάποια μέρη αυτού). Τέλος, ακολουθεί η κατηγοριοποίηση των δεδομένων με βάση τα ερευνητικά ερωτήματα και η κωδικοποίηση αυτών (Ιωσηφίδης, 2008: 147-149).

4. Αποτελέσματα της έρευνας

4.1 Ιστορικές Πατριαρχικές Αντιλήψεις και Γεγονότα που αφορούν τις Γυναίκες

Το παρόν ερευνητικό ερώτημα έχει σκοπό να αναλύσει πατριαρχικές και σεξιστικές αντιλήψεις που έχουν διασωθεί κατά το πέρασμα των αιώνων και έχουν διατυπωθεί κυρίως από άντρες, οι οποίοι αναφέρθηκαν στους ρόλους της γυναίκας μέσα στην οικογένεια, στους χώρους εργασίας, αλλά και στην δυνατότητά της να μορφωθεί.

4.1.1 Το Graphic Novel: Η πτώση της πατριαρχίας: Η ιστορία του σεξισμού και η αντίσταση των γυναικών

Στο συγκεκριμένο βιβλίο, οι Marta Breen και Jenny Jordahl εισάγουν τους/τις αναγνώστες/τριες στην θεματική του Graphic Novel, όπου είναι η πατριαρχία, προσδιορίζοντας τον όρο-ομπρέλα, ως «μια κοινωνία, όπου οι άντρες θεωρούνται ανώτεροι από τις γυναίκες». Συμπληρωματικά, λειτουργεί η εικονογράφηση της Jenny Jordahl για την καλύτερη κατανόηση της έννοιας, τοποθετώντας τον άντρα σε υψηλότερο βάθρο από την γυναίκα και γράφοντας σε έναν πίνακα με κεφαλαία γράμματα «Πατριαρχία= Κυριαρχία του Πατρός» (Breen & Jordahl, 2022, σ.8). Στην ίδια σελίδα μέσα από την εικονογράφηση αναδεικνύονται οι τρεις βασικοί πυλώνες εξουσίας των αντρών επί των γυναικών: ο πολιτικός, ο οικονομικός και ο κοινωνικός (Εικόνα 4.1.1.1).

Εικόνα 4.1.1.1: Οι τρεις πυλώνες της πατριαρχίας. Από «Η πτώση της πατριαρχίας: Η ιστορία του σεξισμού και η αντίσταση των γυναικών», των M. Breen & J. Jordahl, 2022, Ιανουάριος, Παπαδόπουλος, σελ. 8. Copyright 2022 M. Breen & J. Jordahl

Αρχαία Ελλάδα

Οι δημιουργοί του GN, αναλαμβάνοντας τον ρόλο των ετεροδιηγητικών αφηγητών, ξεκινάνε με την ανάδειξη των πατριαρχικών και σεξιστικών αντιλήψεων, που έχουν διαμορφωθεί σχετικά με το γυναικείο φύλο ανά τους αιώνες, έχοντας ως αφετηρία την Αρχαία Ελλάδα. Αρχικά, παρουσιάζουν τις απόψεις του Αριστοτέλη, όπου εστίαζαν στο γεγονός ότι: «Οι γυναίκες και οι άντρες δεν είναι καθόλου ίδιοι! Γι' αυτό και θα πρέπει να κάνουν διαφορετικά πράγματα.», «Επίσης, το να είσαι γυναίκα είναι ένα φυσικό μειονέκτημα. Σε σύγκριση με τους άντρες οι γυναίκες είναι εμφανώς υπανάπτυκτες, πιο ζηλιάρες, εριστικές, απρεπείς, τεμπέλες, αναξιόπιστες και ασθενικές από τους άντρες.» (Breen & Jordahl, 2022, σ.10). Συμπληρωματικά, θα μπορούσε να λειτουργήσει η υπόθεση του Γαληνού, ενός πολυφημισμένου γιατρού εκείνης της εποχής, ο οποίος σύγκρινε τα γεννητικά όργανα των δύο φύλων και είπε ότι «Τα γυναικεία γεννητικά όργανα δεν αναπτύσσονται. Παραμένουν ατελής εκδοχή των αντρικών.» (Breen & Jordahl, 2022, σ.14). Εξίσου υποτιμητικές αντιλήψεις είχαν κι άλλοι αρχαίοι, κυρίως φιλόσοφοι, όπως ο Πυθαγόρας, ο οποίος παρομοίαζε την γυναίκα με το κακό και έλεγε ότι «Το κακό δημιούργησε το χάος, το σκοτάδι και τη γυναίκα.» και ο Σοφοκλής, που ανέφερε ότι «Η σιωπή είναι κόσμημα για την γυναίκα.» (Breen & Jordahl, 2022, σ.12-13).

Με βάση τις παραπάνω αντιλήψεις επιβεβαιώνεται η δυσaréσκεια των αντρών να παρευρίσκονται οι γυναίκες σε δημόσιους χώρους, αλλά και να εκφράζονται γύρω από κοινά ζητήματα. Ακόμη, είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι η άποψη του Πυθαγόρα ταιριάζει αρκετά με την αντίληψη της εκκλησίας κατά τον Μεσαίωνα σχετικά με τις γυναίκες, όπου τις αντιμετώπιζε ως ιδιαίτερα ευάλωτες στην αμαρτία και τις παρομοίαζε με την Εύα, η οποία θεωρούνταν υπαίτια για την πτώση του ανθρώπου. Κατά την ίδια περίοδο, «τις γυναίκες που αμφισβητούσαν την εξουσία συχνά τις έριχναν στην πυρά» (Breen & Jordahl, 2022, σ. 82, Εικόνα 4.1.1.2) ή τις καταδίκάζαν σε θάνατο, υποστηρίζοντας ότι ήταν μάγισσες.

Εικόνα 4.1.1.2: Ο μαρτυρικός θάνατος των γυναικών που διαμαρτύρονταν. Από «Η πτώση της πατριαρχίας: Η ιστορία του σεξισμού και η αντίσταση των γυναικών» των M. Breen & J. Jordahl, 2022, Ιανουάριος, *Παπαδόπουλος*, σελ. 82. Copyright 2022 M. Breen & J. Jordahl

Η θέση των γυναικών στην οικογένεια

Ωστόσο, οι απαξιωτικές αναφορές για το γυναικείο φύλο, δεν σταμάτησαν στον Μεσαίωνα, αλλά συνεχίστηκαν και πολλές δεκαετίες αργότερα, με τις περισσότερες να χρονολογούνται στους 18^ο και 19^ο αιώνα. Διακεκριμένα πρόσωπα της εποχής τοποθετήθηκαν σχετικά με την θέση της γυναίκας στην κοινωνία και τους ρόλους που αυτή θα έπρεπε να επιτελεί. Συγκεκριμένα, ο Ζαν-Ζακ Ρουσσό (1712-1778) υποστήριξε ότι «Η γυναίκα είναι φτιαγμένη να υποτάσσεται και να ευχαριστεί τον άντρα.» (Breen & Jordahl, 2022, σ.12), ενώ ο Νικόλα Ρεστίφ Ντε Λα Μπρετόν (1734-1806) συνέχισε λέγοντας ότι: «Πρέπει να απαγορευτεί στις γυναίκες να μαθαίνουν γραφή, ακόμα και ανάγνωση. Έτσι, οι σκέψεις τους, περιορισμένες, θα μπορούν να επικεντρωθούν στα χρήσιμα οικιακά τους καθήκοντα, και θα ενισχυθεί ο σεβασμός τους για το δικό μας φύλο.» (Breen & Jordahl, 2022, σ.23). Από αυτές τις δύο απόψεις διαφαίνεται ότι κατά τον 18^ο αι. οι γυναίκες περιορίζονταν σε δύο κυρίως ρόλους: εκείνον της νοικοκυράς, που ήταν υπεύθυνη για την οικιακή

τάξη και εκείνον της συζύγου, η οποία έπρεπε να ικανοποιεί τις σεξουαλικές επιθυμίες του άντρα της. Συμπληρωματικά, θα μπορούσε να προστεθεί και η θέση του Γκούσταβ Μάλερ (1860-1911) απέναντι στην γυναίκα του, όπου της είχε πει ότι «Μια δουλειά έχεις: Να με κάνεις ευτυχισμένο. Εγώ ο συνθέτης, εσύ η σύζυγος και θαυμάστριά μου.» (Breen & Jordahl, 2022, σ.44), αποκλείοντάς την αυτόματα από την δημόσια σφαίρα, από την δυνατότητα να δημιουργήσει η ίδια της επαγγελματική καριέρα.

Οι απόψεις των αντρών για τη γυναικεία εργασία

Όσον αφορά την συμμετοχή των γυναικών στον χώρο της εργασίας, ο φιλόσοφος Γκεοργκ Βιλχέλμ Φρίντριχ Χέγκελ (1770-1831) ανέφερε ότι «Όταν οι γυναίκες βαστούν το κυβερνητικό τιμόνι, το κράτος κινδυνεύει» (Breen & Jordahl, 2022, σ.13), ενώ περίπου την ίδια περίοδο ο φιλόσοφος Άρτουρ Σοπενάουερ (1788-1860) συμπλήρωσε ότι «Οι γυναίκες είναι κατάλληλες για νοσοκόμες και δασκάλες μικρών παιδιών, καθώς και οι ίδιες είναι ανώριμες, επιπόλαιες και κοντόφθαλμες» (Breen & Jordahl, 2022, σ.12). Σύμφωνα με τις παραπάνω απόψεις υποστηρίζεται το δίπολο των ανδροκρατούμενων και γυναικοκρατούμενων επαγγελμάτων. Ειδικότερα, οι γυναίκες δεν μπορούν να ενταχθούν στον χώρο της πολιτικής και να ηγηθούν μιας χώρας, γιατί ένα πατριαρχικό σύστημα αναδεικνύει τα θηλυκά ως υπάκουα όντα, όπου δεν μπορούν να εκφέρουν την γνώμη τους, γιατί θα θεωρηθούν ψυχολογικά ασταθή, αγενή και ανόητα. Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα αποτελεί η ιστορία της Αλεξάντρας Κολλοντάι (Breen & Jordahl, 2022, σ.72-73, Εικόνα 4.1.1.3).

Εικόνα 4.1.1.3: Η ιστορία της Αλεξάντρας Κολλοντάϊ. Από «Η πτώση της πατριαρχίας: Η ιστορία του σεξισμού και η αντίσταση των γυναικών» των M. Breen & J. Jordahl, 2022, Ιανουάριος, Παπαδόπουλος, σελ. 72-73. Copyright 2022 M. Breen & J. Jordahl

Ωστόσο, μπορούν να εργαστούν ως νοσοκόμες και δασκάλες μικρών παιδιών, γιατί είναι πιο κοντά στους ρόλους, της μητέρας και νοικοκυράς ή ακόμη καλύτερα να μην εργαστούν καθόλου γιατί με βάση την άποψη του στρατηγού Ναπολέοντα (1797): «Η φύση έχει ορίσει οι γυναίκες να είναι σκλάβες μας. Μας ανήκουν» (Breen & Jordahl, 2022, σ.32), διακρίνεται ότι οι γυναίκες είναι ιδιοκτησία των αντρών και δεν χρειάζεται να εργάζονται γιατί εξαρτώνται οικονομικά από αυτούς.

Οι απόψεις των αντρών για τη μόρφωση των γυναικών

Σχετικά με την μόρφωση των γυναικών πολλοί επιστήμονες υποστήριζαν ότι η υπερβολική γνώση επηρέαζε την υγεία των γυναικών, διατυπώνοντας διάφορες απόψεις όπως αυτή του Έντουαρντ Χάμοντ Κλάρκ (1820-1877) όπου είπε ότι «Η υπερβολική γραφή και ανάγνωση επηρεάζουν αρνητικά την ανάπτυξη της μήτρας και των ωοθηκών» (Breen & Jordahl, 2022, σ.22), η οποία προωθεί τον αναπαραγωγικό ρόλο της γυναίκας στην κοινωνία. Εν συνεχεία, ο ποιητής Σαρλ Μποντλέρ (1821-1867) δήλωσε ότι, οι γυναίκες δεν χρειάζονται να μορφωθούν, αφού είναι «Απλοϊκές όπως τα ζώα» (Breen & Jordahl, 2022, σ.19), ενώ ο ζωγράφος Πιερ-Ογκούστ Ρενουάρ (1841-1919) είπε ότι «Οι γυναίκες συγγραφείς, δικηγόροι και πολιτικοί είναι τέρατα...Ωστόσο,

μπορώ να δεχτώ μια γυναίκα να είναι τραγουδίστρια ή χορεύτρια» (Breen & Jordahl, 2022, σ.18). Η τελευταία αντίληψη δείχνει να είναι πιο προοδευτική συγκριτικά με τις παραπάνω, αλλά είναι εξίσου σεξιστική.

Αρχικά, αναδεικνύει την σημαντικότητα της κοινωνικής τάξης στην μόρφωση των γυναικών. Μια γυναίκα που προέρχεται από ανώτερη κοινωνικό-οικονομική τάξη μπορεί να γίνει συγγραφέας, δικηγόρος, πολιτικός, ενώ μια γυναίκα από κατώτερη κοινωνικό-οικονομική τάξη δεν έχει πολλές ευκαιρίες να μορφωθεί, οπότε θα μπορούσε να εργαστεί ως τραγουδίστρια ή χορεύτρια. Ο σεξισμός στην άποψη του Ρενουάρ έγκειται στην θεωρία της Βρετανίδας θεωρητικού του κινηματογράφου της Λόρα Μαλβεϊ σχετικά με τον όρο «ανδρικό βλέμμα», όπου καθορίζει ποιο σώμα θεωρείται σεξουαλικοποιημένο και ποιο ουδέτερο (Breen & Jordahl, 2022, σ. 52). Με βάση αυτόν η γυναίκα τείνει να ακολουθεί ή να προσλαμβάνεται σε επαγγέλματα που εξαρτώνται από τη σχέση της με τον άντρα (Εικόνα 4.1.1.4). Επίσης, μέσα από την φράση «οι γυναίκες συγγραφείς, δικηγόροι και πολιτικοί είναι τέρατα» θα μπορούσε να αποδοθεί στην πεποίθηση πως όταν οι γυναίκες διαμαρτύρονται θεωρούνται αγενείς, ανόητες, εγωιστικές, δυσάρεστες ή τρελές, πράγμα που είναι αντίθετο από τα πατριαρχικά χαρακτηριστικά που έχουν αποδόσει σε αυτές, ως καλές και υπάκουες.

Εικόνα 4.1.1.4: Οι ρόλοι των γυναικών με βάση τον κινηματογράφο. Από «Η πτώση της πατριαρχίας: Η ιστορία του σεξισμού και η αντίσταση των γυναικών» των M. Breen & J. Jordahl, 2022, Ιανουάριος, Παπαδόπουλος, σελ. 55. Copyright 2022 M. Breen & J. Jordahl

Η κακοποίηση των γυναικών και η επιθυμία για σεξουαλική αυτοδιάθεση

Στο συγκεκριμένο Graphic Novel είναι εξίσου σημαντικό το γεγονός, ότι αναφέρονται αντιλήψεις που αναδεικνύουν την κακή μεταχείριση που βίωναν και συνεχίζουν και βιώνουν οι γυναίκες σε μια πατριαρχική κοινωνία, όπως αυτή του Φρίντριχ Νίτσε (1844-1900) που είπε ότι «Αν πηγαίνεις σε γυναίκα, μην ξεχνάς το μαστίγιο» (Breen & Jordahl, 2022, σ.13), παρουσιάζοντας το φαινόμενο της ενδοοικογενειακής βίας και της ανδρικής κυριαρχίας επί των γυναικών. Με την σειρά του ο θεατρικός συγγραφέας Αύγουστος Στρίντμπεργκ (1849-1912) ανέφερε ότι «Η γυναίκα είναι χρήσιμη μόνο ως ωοθήκη και μήτρα. Ακόμη καλύτερα όμως, ως μονί...» (Breen & Jordahl, 2022, σ.18), δηλώνοντας το φαινόμενο της σεξουαλικής παρενόχλησης και γενικότερα της γυναίκας ως σεξουαλικού αντικειμένου.

Την ίδια περίοδο, ο ψυχίατρος Ζίγκμουντ Φρόϊντ (1856-1939) σχημάτισε την άποψη ότι «Οι γυναίκες...πάσχουν από φθόνο του πέους» (Breen & Jordahl, 2022, σ.15). Έτσι, τον 19^ο αι. όσες γυναίκες ενδιαφέρονταν να μάθουν για το σεξ και είχαν σεξουαλικές ορμές, διαγνώζονταν από τους γιατρούς της εποχής, ως ανώμαλες, τρελές, ερμαφρόδιτες, νυμφομανείς και υστερικές. Σιγά, σιγά άρχισε να διαμορφώνεται και το φαινόμενο του «Slut-Shaming», όπου οι άνθρωποι σχολίαζαν τις γυναίκες για την σεξουαλικότητά τους (Breen & Jordahl, 2022, σ.57-58) και τις θεωρούσαν ηθικά αμφίρροπες και κακός πειρασμός για τους άντρες, όπως και στον Μεσαίωνα.

Τελευταίες αλλά εξίσου πατριαρχικές παρουσιάζονται οι αντιλήψεις του Ότο Βάϊνινγκερ (1880-1903) όπου υποστήριζε ότι «Οι Εβραίοι και οι γυναίκες στερούνται προσωπικότητας» (Breen & Jordahl, 2022, σ.13) και του συγγραφέα Ουίλιαμ Μπαρούζ (1914-1997) που έλεγε ότι «Η γυναίκα είναι ένα εξελικτικό λάθος που πρέπει να εξαλειφθεί» (Breen & Jordahl, 2022, σ.18). Η τελευταία άποψη θα μπορούσε να θεωρηθεί εξαιρετικά επικίνδυνη αλλά, να δικαιολογήσει ταυτόχρονα τον κύριο σκοπό της πατριαρχίας, όπου είναι η ανδρική κυριαρχία, αγνοώντας βέβαια το γεγονός ότι η εξελικτική πορεία των ανθρώπων βασίστηκε στην αλληλοκατανόηση και την συνεργασία μεταξύ των δύο φύλων.

4.1.2 Το Graphic Novel: Γυναίκες στην Μάχη: 150 Χρόνια Αγώνων για Ελευθερία, Ισότητα, Γυναικεία Αλληλεγγύη.

Το υπό εξέταση βιβλίο δεν εστιάζει τόσο στην παρουσίαση των πατριαρχικών και σεξιστικών αντιλήψεων, όπως συμβαίνει στο Graphic Novel, *Η πτώση της πατριαρχίας: Η ιστορία του σεξισμού και η αντίσταση των γυναικών* των Marta Breen και Jenny Jordahl, αλλά μέσα από ιστορικά κυρίως γεγονότα βοηθά το αναγνωστικό κοινό να κατανοήσει πως ένα πατριαρχικό σύστημα επηρεάζει την ζωή των γυναικών και πόσο εύκολα μπορεί να αναδυθεί το φαινόμενο του σεξισμού μέσα από αυτό.

Η θέση των γυναικών στην κοινωνία

Αρχικά, όπως αναφέρθηκε ήδη στο προηγούμενο βιβλίο, ο Ζαν Ζακ Ρουσσώ (1712-1778) θεωρείται ένας από τους σημαντικότερους υποστηρικτές σεξιστικών αντιλήψεων, από την Αρχαϊκή Εποχή μέχρι και σήμερα (Breen & Jordahl, 2022: 92-93). Στο παρόν Graphic Novel, οι απόψεις του για το γυναικείο φύλο παρουσιάζονται με μεγαλύτερη περιεκτικότητα. Ειδικότερα, αναφέρει ότι «Τα φύλα είναι συμπληρωματικά. Το ένα είναι δυνατό, ενεργητικό. Το άλλο αδύναμο και παθητικό. Οι γυναίκες είναι συναισθηματικές. Οι άντρες λογικοί.» (Breen & Jordahl, 2019, σ.32). Η συγκεκριμένη άποψη επιβεβαιώνει τις θεωρήσεις των Gilligan & Snider (2022) σχετικά με την ύπαρξη της πατριαρχίας. Από την μία πλευρά, οι γυναίκες αποσιωπούν για να μην θεωρηθούν αγενείς ή ψυχικά ασταθείς και θυσιάζονται για την τιμή, τον πλούτο, τον γάμο, τις θέσεις εργασίας και τις υποτροφίες (Gilligan & Snider, σ. 83-85, 2022). Από την άλλη πλευρά, οι άντρες τείνουν να ακολουθούν την λογική, αποφεύγοντας να εξωτερικεύσουν τα συναισθήματά τους, καθώς κάτι τέτοιο θα μπορούσε να εκληφθεί ως αδυναμία. Αυτή η στάση, τους επιτρέπει να διατηρούν τον έλεγχο απέναντι στο γυναικείο φύλο. Στην ουσία, οι συμπεριφορές που διαμορφώνονται και από τα δύο φύλα σχετίζονται με την ανασφάλεια, που τους έχει δημιουργήσει η παρουσία συγκεκριμένων πατριαρχικών στερεοτύπων, όπως ο ρόλος της μητέρας, της νοικοκυράς, της συζύγου ή αντίστοιχα του άντρα οικογενειάρχη.

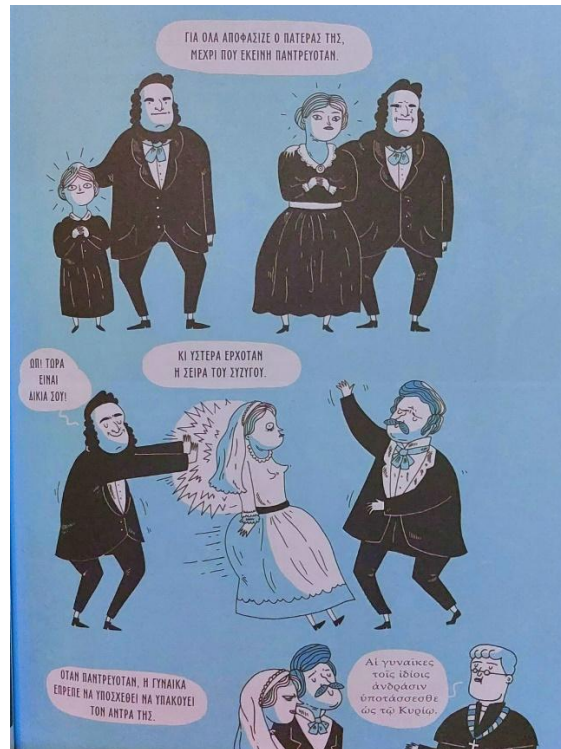
Επίσης, ο Ζαν Ζακ Ρουσσώ τοποθετήθηκε ως προς τον ρόλο της γυναίκας στην κοινωνία, λέγοντας ότι οι γυναίκες πρέπει «Να είναι χρήσιμες, να γίνονται αξιέραστες και άξιες σεβασμού από τους άντρες, να τους εκπαιδεύουν όταν είναι παιδιά, να τους φροντίζουν όταν μεγαλώσουν, να τους συμβουλεύουν, να τους παρηγορούν, να τους κάνουν τη ζωή πιο όμορφη» (Breen & Jordahl, 2019,

σ.33). Στην ουσία, οι γυναίκες στον ιδιωτικό βίο παρουσιάζονται ως χρήσιμες για την ανατροφή των παιδιών και την συναισθηματική υποστήριξη που προσφέρουν στους συζύγους τους, αλλά στην δημόσια σφαίρα δεν μπορούν να συμμετάσχουν, αφού θεωρούνται συναισθηματικές και έτσι δεν μπορούν να συνεισφέρουν στην ανάπτυξη μιας κοινωνίας.

Οι απόψεις του Ρουσσώ ήταν αυτές που ενέπνευσαν τη Γαλλική Επανάσταση του 1789 και οδήγησαν τους Γάλλους να δημιουργήσουν τη «Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη», τα οποία ίσχυαν μόνο για το αρσενικό φύλο (Breen & Jordahl, 2019, σ.32-35). Οι γυναίκες δεν είχαν δικαίωμα στην εκπαίδευση, στην ιδιοκτησία και για αυτό δεν μπορούσαν να είναι οικονομικά ανεξάρτητες, αλλά ούτε και να ψηφίσουν (Breen & Jordahl, 2019, σ.8).

Οι γυναίκες ως ιδιοκτησία των ανδρών

Παρόμοια, συνέχισε να είναι η ζωή των γυναικών και κατά τον 19^ο αι. Συγκεκριμένα, «για όλα αποφάσιζε ο πατέρας τους, μέχρι που εκείνες παντρεύονταν» (Breen & Jordahl, 2019, σ.9) και ύστερα τις κληροδοτούσαν και τις συντηρούσαν οι σύζυγοι τους (Εικόνα 4.1.2.1). «Η θέση τους ήταν στο σπίτι ως μητέρες και ως σύζυγοι» (Breen & Jordahl, 2019, σ.28) και παρά την συμβολή των Αμερικανίδων γυναικών στην μάχη κατά της δουλείας των έγχρωμων ανθρώπων το 1862, το μόνο που κατάφεραν ήταν να αποκτήσουν δικαίωμα ψήφου για τους έγχρωμους άντρες, παραμένοντας πάλι χωρίς δικαιώματα και ειδικότερα το δικαίωμά τους στην ψήφο (Breen & Jordahl, 2019, σ.20-21).

Εικόνα 4.1.2.1: Οι γυναίκες ως ιδιοκτησία των αντρών. Από «Γυναίκες στην Μάχη: 150 Χρόνια Αγώνων για Ελευθερία, Ισότητα, Γυναικεία Αλληλεγγύη» των M. Breen & J. Jordahl, 2019, Νοέμβριος, *Παπαδόπουλος*, σελ. 9. Copyright 2018 M. Breen & J. Jordahl

Η πάλη των γυναικών για τα δικαιώματά τους

Παρόλο που οι γυναίκες είχαν προσφέρει πάρα πολλά στην κοινωνία, ως δασκάλες, νοσοκόμες ή απλές εργάτριες, οι άντρες συνέχιζαν να μην το αναγνωρίζουν μέχρι τα μέσα του 20^{ου} αι. Έτσι, στις αρχές του αιώνα ίδρυσαν μια ένωση, τα μέλη της οποίας ονομάζονταν «Σουφραζέτες» για να διεκδικήσουν το δικαίωμά τους στην ψήφο. Όμως, το πατριαρχικό σύστημα έκρινε απρεπής το γεγονός ότι διαμαρτύρονταν οι γυναίκες, κι έτσι πολλές από αυτές ξυλοκοπήθηκαν, βασανίστηκαν, φυλακίστηκαν ή πέθαναν (Breen & Jordahl, 2019, σ.49-51). Όσον αφορά την ένταξή τους στον εργασιακό χώρο, οι γυναίκες αντιμετώπισαν πολλές δυσκολίες που σχετιζόνταν κυρίως με την σεξουαλική παρενόχληση αλλά και διακρίσεις σχετικά με τον μισθό που έπαιρναν συγκριτικά με τους άντρες (Breen & Jordahl, 2019, σ.65-66). Εν συντομία, οι γυναίκες αντιμετωπίζονταν για άλλη μια φορά ως ιδιοκτησία των αντρών, στις οποίες δεν έδειχναν κανέναν σεβασμό και τις εκμεταλλεύονταν με κάθε τρόπο. Επίσης, «για το μεγαλύτερο μέρος του 20^{ου} αι.,

η έκτρωση απαγορευόταν στις περισσότερες χώρες του κόσμου», ασχέτως αν η εγκυμοσύνη προέρχονταν από βιασμό ή εξωγαμιαία συνένωση (Breen & Jordahl, 2019, σ.86). Αυτό οδηγούσε τις γυναίκες, ιδιαίτερα εκείνες των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων, σε καταστάσεις απομόνωσης, εξαιτίας της ντροπής που ενδεχομένως να προκαλούσαν. Αντίθετα, οικογένειες ή μεμονωμένες γυναίκες που προέρχονταν από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα και βρίσκονταν σε κακή οικονομική κατάσταση, εξαναγκάζονταν να εγκαταλείψουν τα παιδιά τους γιατί δεν μπορούσαν να τα μεγαλώσουν.

4.2 Οι Δράσεις των Γυναικών κατά της Πατριαρχίας

Στην παρούσα ενότητα θα αναλυθούν οι προσπάθειες των γυναικών για την πτώση της πατριαρχίας, οι οποίες ξεκινούν, με βάση τα Graphic Novel των Marta Breen και Jenny Jordahl, πριν την εμφάνιση του Χριστιανισμού και συνεχίζονται μέχρι και σήμερα, δίνοντας έμφαση κυρίως στην σεξουαλική απελευθέρωση, στην πρόληψη και αντιμετώπιση της έμφυλης βίας, αλλά και σε βασικά δικαιώματα όπως είναι η ελευθερία της έκφρασης, που δεν έχουν θεσμοθετηθεί ακόμη σε χώρες όπως η Σαουδική Αραβία και το Ιράν.

4.2.1 Το Graphic Novel: Η πτώση της πατριαρχίας: Η ιστορία του σεξισμού και η αντίσταση των γυναικών

Η υποτίμηση των γυναικών δεν είναι πρόσφατο φαινόμενο. Η αντίληψη από την αρχαιότητα ότι τα δύο φύλα διαφέρουν κυρίως από βιολογικής άποψης, οδήγησε τις γυναίκες να ακολουθούν μια εντελώς διαφορετική ζωή από τους άντρες, έχοντας ως κύριο μέλημα την οικογένειά τους και τα οικιακά τους καθήκοντα. Δεν είχαν πρόσβαση στην γνώση και κατά συνέπεια στον επαγγελματικό χώρο ή στα πολιτικά ζητήματα της χώρας τους και όσες προσπαθούσαν να διεκδικήσουν τα συγκεκριμένα δικαιώματα, χλευάστηκαν, βασανίστηκαν ή δολοφονήθηκαν (Breen & Jordahl, 2022, σ.26-27). Έτσι, οι γυναίκες για να αποκτήσουν περισσότερες ελευθερίες, συχνά υπέγραφαν βιβλία με ανδρικό ψευδώνυμο (Breen & Jordahl, 2022, σ.35) ή ντύνονταν αντρικά (Εικόνα 4.2.1.1).

Εικόνα 4.2.1.1: Γυναίκες που μεταμφιέστηκαν σε άντρες. Από «Η πτώση της πατριαρχίας: Η ιστορία του σεξισμού και η αντίσταση των γυναικών» των M. Breen & J. Jordahl, 2022, Ιανουάριος, *Παπαδόπουλος*, σελ. 36. Copyright 2022 M. Breen & J. Jordahl

Η ανδρική μεταμφίεση των γυναικών ως πράξη ελευθερίας

Μια από τις πρώτες γυναίκες που ενσωμάτωσαν ανδρικά στοιχεία στο ντύσιμό τους ήταν η Φαραώ Χατσεψούτ (1508-1458 π.Χ.). «Ήταν κόρη του Αιγύπτιου βασιλιά Τουθμώση, ο οποίος πέθανε και στη συνέχεια την εξανάγκασαν να παντρευτεί τον αδερφό της, Τουθμώση Β΄, που πήρε τα ηνία της χώρας», επιβεβαιώνοντας για άλλη μια φορά, το γεγονός ότι άνδρες με μεγάλα αξιώματα θεωρούσαν τις γυναίκες ιδιοκτησία τους, καταφεύγοντας ακόμα και σε αιμομικτικές πράξεις. Ωστόσο, μετά από λίγο καιρό πέθανε κι αυτός και το αξίωμα του Φαραώ το έδωσαν στον δίχρονο ανιψιό της, ισχυριζόμενοι ότι μόνοι οι άνδρες μπορούν να έχουν πρόσβαση στην ηγεσία και υποστηρίζοντας έμμεσα ότι οι γυναίκες δεν είναι ικανές να διοικήσουν μια χώρα γιατί είναι

συναισθηματικά όντα και η θέση τους βρίσκεται μέσα στο σπίτι. Έτσι, η Χατσεψσούτ με την πρόφαση αυτή άρχισε να ντύνεται αντρικά και ανέλαβε την θέση της βασίλισσας για περισσότερο από 20 χρόνια. Η Αίγυπτος κατάφερε να ανέλθει οικονομικά υπό τη βασιλεία της. Ειδικότερα, δημιούργησε μια εμπορική αντιπροσωπεία, όπου μέσα από αυτήν οι Αιγύπτιοι απέκτησαν «χρυσό, λιβάνι, ρετσίνι, ελεφαντόδοτο και αρώματα», ενώ χάρις σε αυτήν χτίστηκαν υπέροχοι ναοί σε όλη την χώρα (Breen & Jordahl, 2022, σ.37-41).

Η συγγραφή για τα Δικαιώματα της Γυναίκας

Επίσης, γυναίκα-ορόσημο αποτέλεσε η φιλόσοφος και συγγραφέας, Μέρι Γουλστονκραφτ (1757-1797), κατά την διάρκεια της Γαλλικής Επανάστασης. Καταπιεσμένη από τις παραδοσιακές αρχές της αγροτικής οικογένειας, που ήθελε την γυναίκα να επικεντρώνεται στα οικιακά της καθήκοντα, ανακοινώνει σε ηλικία 15 ετών πως δεν θέλει να παντρευτεί. Έτσι, αφιερώνεται στο συγγραφικό της έργο και το 1792, υπογράφοντας με το δικό της όνομα, εκδίδει το βιβλίο «*Η Αναγνώριση των Δικαιωμάτων της Γυναίκας*», αντικρουόμενη τις αντιλήψεις του Ζαν-Ζακ Ρουσσώ λέγοντας ότι «Οι γυναίκες είναι εξίσου έξυπνες με τους άντρες και αν τα κορίτσια και τα αγόρια είχαν την ίδια εκπαίδευση, τα πράγματα θα ήταν αλλιώς» (Breen & Jordahl, 2022, σ.63-65). Με λίγα λόγια, υποστηρίζει ότι η οικογένεια αποτελεί κύριο φορέα σεξιστικών προτύπων και ότι η εκπαίδευση είναι η μόνη ευκαιρία ένταξης των γυναικών στην δημόσια σφαίρα, συμπεριλαμβανομένου του χώρου της εργασίας αλλά και της συμμετοχής τους στην πολιτική.

Πολιτικές μεταρρυθμίσεις υπέρ των γυναικών

Στα τέλη του 20^{ου} αιώνα, στην Ρωσία, εμφανίζεται άλλο ένα σημαντικό πρόσωπο, η Αλεξάντρα Κολλοντάϊ (1872-1952). «Μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση του 1917 γίνεται Λαϊκή Κομισάριος για την Κοινωνική Πρόνοια και εισάγει μια σειρά από ριζοσπαστικές μεταρρυθμίσεις υπέρ των γυναικών, όπως την άδεια μητρότητας, τα αμειβόμενα διαλείμματα για θηλασμό, την ισότιμη αμοιβή εργασίας και για τα δύο φύλα, την ευκολότερη αίτηση διαζυγίου αλλά και την δυνατότητα έκτρωσης». Ακόμη, διοργάνωσε εκστρατείες υπέρ της γυναικείας σεξουαλικής απελευθέρωσης, όμως όλα αυτά διακόπηκαν όταν ήρθε στην εξουσία ο Γιόζεφ Στάλιν (Breen & Jordahl, 2022, σ.72-73).

Μέχρι και σήμερα υπάρχουν ακτιβίστριες όπου μάχονται ενάντια στην έμφυλη βία, μέσω του κινήματος #MeToo ή οργανώνουν εκστρατείες για να διεκδικήσουν βασικά δικαιώματα (όπως το δικαίωμα της ελεύθερης έκφρασης), τα οποία δεν έχουν θεσμοθετηθεί ακόμη σε χώρες όπως το Ιράν και η Σαουδική Αραβία (Breen & Jordahl, 2022, σ.84-85).

4.2.2 Το Graphic Novel: Γυναίκες στην Μάχη: 150 Χρόνια Αγώνων για Ελευθερία, Ισότητα, Γυναικεία Αλληλεγγύη.

Η συγγραφή για την Ισότητα των Φύλων

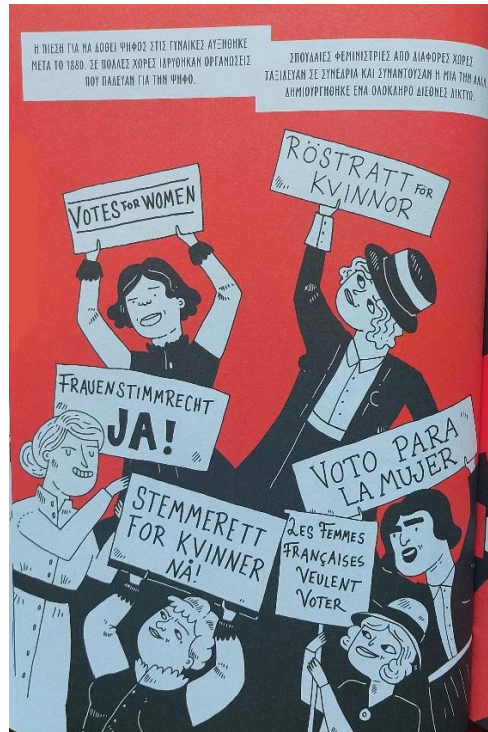
Η πατριαρχία παρά το γεγονός ότι επικρατούσε από την Αρχαϊκή Εποχή, οι γυναίκες άργησαν να αντιδράσουν σχετικά με την καταπίεση που βίωναν. Με βάση το παρόν GN των Marta Breen και Jenny Jordahl, η πρώτη απόπειρα διακήρυξης δικαιωμάτων για την γυναίκα πραγματοποιήθηκε από την συγγραφέα και φεμινίστρια Ολυμπ Ντε Γκουζ (1748-1793). Με αφορμή τη «*Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη*», το οποίο δημιουργήθηκε κατά την διάρκεια της Γαλλικής Επανάστασης, συνέταξε το 1791 ένα νέο Σύνταγμα, που συμπεριλάμβανε και τις γυναίκες, με τίτλο, «*Διακήρυξη των Δικαιωμάτων της Γυναίκας και του Πολίτη*». Δυστυχώς, διάφοροι ηγέτες βρήκαν το Σύνταγμα αρκετά ριζοσπαστικό, έχοντας ως αποτέλεσμα τον θάνατό της (Breen & Jordahl, 2019, σ. 35). Παρόμοιο ήταν και η δράση της Μέρι Γουολστονκραφτ, όπως αναφέρθηκε και στο προηγούμενο GN, με την συγγραφή του έργου «*Αναγνώριση των Δικαιωμάτων των γυναικών*» (Breen & Jordahl, 2019, σ. 36). Εξίσου σημαντική υπήρξε η συμβολή της Ελίζαμπεθ Κέιτι Στάντον (1815-1902), όπου εμπνευσμένη από την «*Αμερικανική Διακήρυξη Ανεξαρτησίας*» του 1776, έγραψε μια «*Διακήρυξη Ισότητας*», αναφέροντας τα δικαιώματα των γυναικών στην εκπαίδευση, στην οικονομική ανεξαρτησία και στο διαζύγιο (Breen & Jordahl, 2019, σ. 13). Οι δράσεις τους θεωρήθηκαν πρωτοπόρες για εκείνη την εποχή, ειδικότερα αν σκεφτεί κανείς ότι τα Ανθρώπινα Δικαιώματα θεσμοθετήθηκαν πρώτη φορά από τον ΟΗΕ, το 1948.

Η συμμετοχή των γυναικών στον δημόσιο χώρο

Η ποιήτρια ιρανικής καταγωγής, Αντ Ταχίρίχ (γεννημένη μεταξύ 1814 και 1817), μεγαλώνοντας σε μια οικογένεια ανώτερης κοινωνικής τάξης, είχε την δυνατότητα να διαβάζει βιβλία, να ενημερωθεί για την θρησκεία του Μπαχάϊ και να την ασπαστεί, στην οποία και τα δύο φύλα ζούσαν ισότιμα. Αργότερα, παρά το γεγονός ότι στο Ιράν οι γυναίκες δεν επιτρέπονταν να μιλούν δημόσια, η Ταχίρίχ άρχισε να μιλάει σε δημόσιους χώρους για την ισότητα. Έτσι, το 1852 καταδικάστηκε σε θάνατο (Breen & Jordahl, 2019, σ. 58-63). Γενικά, παρατηρούσε τις διακρίσεις που υπήρχαν ανάμεσα στα δύο φύλα. Το γυναικείο σώμα θεωρούνταν σεξουαλικοποιημένο, για αυτό οι γυναίκες αναγκάζονταν να το καλύπτουν με μαντήλα και μακριά φορέματα και η θέση τους ήταν στο σπίτι ως νοικοκυρές. Αντίθετα, οι άντρες ήταν οικογενειάρχες και είχαν την δυνατότητα να μορφώνονται, να κυκλοφορούν και να μιλούν δημοσίως.

Η πάλη των γυναικών για την ψήφο

Το γυναικείο κίνημα διαμορφώθηκε γύρω από πέντε βασικά δικαιώματα, τα οποία ήταν αλληλένδετα και η θεσμοθέτηση του ενός, θα «άνοιγε» τον δρόμο και για την διεκδίκηση των υπολοίπων. Το πρώτο, για το οποίο πάλεψαν οι γυναίκες επίσημα, αφορούσε το δικαίωμα ψήφου στις εκλογές. Συγκεκριμένα, το 1869, η Ελίζαμπεθ Κέϊντι Στάντον και η δασκάλα Σούζαν Μπ. Άντονι δημιούργησαν την «Αμερικανική Ένωση για τη Γυναικεία Ψήφο», στην οποία συμμετείχε και η έγχρωμη ακτιβίστρια Χάριετ Τάμπμαν (1822-1913), έχοντας ως βασικό επιχείρημα ότι τόσο οι γυναίκες όσο και οι μαύροι στερούνταν δικαιωμάτων (Breen & Jordahl, 2019, σ.22). Η πάλη για την γυναικεία ψήφο άρχισε σιγά σιγά να «εξαπλώνεται» σε διάφορες χώρες, στις οποίες αρχηγοί ήταν κυρίως γυναίκες φεμινίστριες των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων (Breen & Jordahl, 2019, σ. 40, Εικόνα 4.2.2.1). Μια από αυτές ήταν η Μίλισεντ Φόσετ (1847-1929). Ήταν Αγγλίδα συγγραφέας και φεμινίστρια, η οποία το 1897 ίδρυσε την πρώτη «Ένωση Σωματείων για το Δικαίωμα Ψήφου στις Γυναίκες» και παρευρίσκονταν σε πολιτικές συγκεντρώσεις, προσπαθώντας να πείσει τους Βρετανούς πολιτικούς ότι και οι γυναίκες έχουν θέση στον χώρο της πολιτικής και έχουν άποψη για τα ζητήματα της χώρας (Breen & Jordahl, 2019, σ. 41-42).

Εικόνα 4.2.2.1: Η παγκόσμια μάχη των γυναικών για το δικαίωμα της ψήφου. Από «Γυναίκες στην Μάχη: 150 Χρόνια Αγώνων για Ελευθερία, Ισότητα, Γυναικεία Αλληλεγγύη» των M. Breen & J. Jordahl, 2019, Νοέμβριος, *Παπαδόπουλος*, σελ. 40. Copyright 2018 M. Breen & J. Jordahl

Διαφορετική οπτική των πραγμάτων είχε η νοικοκυρά Έμελιν Πάνκχερστ (1858-1928), όπου αποφάσισε ότι τα λόγια δεν αρκούσαν για να πείσουν το αρσενικό φύλο, πως οι γυναίκες δεν λειτουργούσαν πια ως υπάκουα όντα μιας πατριαρχικής κοινωνίας. Έτσι, ίδρυσε στην Αγγλία την «Κοινωνική και Πολιτική Ένωση των Γυναικών», όπου τα μέλη της ονομάζονταν «Σουφραζέτες». Οι περισσότερες προέρχονταν από την ανώτερη τάξη, ενώ συμμετείχαν και εργαζόμενες γυναίκες εκείνης της εποχής, κυρίως δασκάλες, νοσοκόμες και εργάτριες. Το 1912-1913 ενεπλάκησαν σε πολλές βομβιστικές επιθέσεις κι εμπρησμούς και πέρασαν από πολλά βασανιστήρια (Εικόνα 4.2.2.2), ενώ τις φυλάκιζαν με την δικαιολογία ότι ήταν αντίθετες με την πολιτική που επικρατούσε. Όταν όμως, ξεκίνησε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος (1914), απελευθέρωσαν τις γυναίκες για να αποκαταστήσουν την απουσία των ανδρών και να εργαστούν ως νοσοκόμες, διασώστριες, αγρότισσες, μηχανικοί και εργάτριες, κυρίως στην παραγωγή όπλων. Ξαφνικά, οι άνδρες παρέβλεψαν τους ρόλους που τους είχαν επιβάλει τόσα χρόνια, οι οποίοι περιορίζονταν

στην ιδιωτική σφαίρα της οικογένειας και οι γυναίκες δεν αντιμετωπίζονταν ως σωματικά αδύναμες και ψυχικά ασταθής, για να προσφέρουν στην κοινωνία. Μετά το πέρας του πολέμου οι γυναίκες είχαν αποδείξει ότι ήταν άξιες να ηγηθούν μιας χώρας, οπότε άρχισε σιγά σιγά να θεσμοθετείται το δικαίωμά τους στην ψήφο, σε διάφορες χώρες (Breen & Jordahl, 2019, σ. 44-57).

Εικόνα 4.2.2.2: Τα βασανιστήρια των Σουφραζετών. Από «Γυναίκες στην Μάχη: 150 Χρόνια Αγώνων για Ελευθερία, Ισότητα, Γυναικεία Αλληλεγγύη» των M. Breen & J. Jordahl, 2019, Νοέμβριος, *Παπαδόπουλος*, σελ. 50-51. Copyright 2018 M. Breen & J. Jordahl

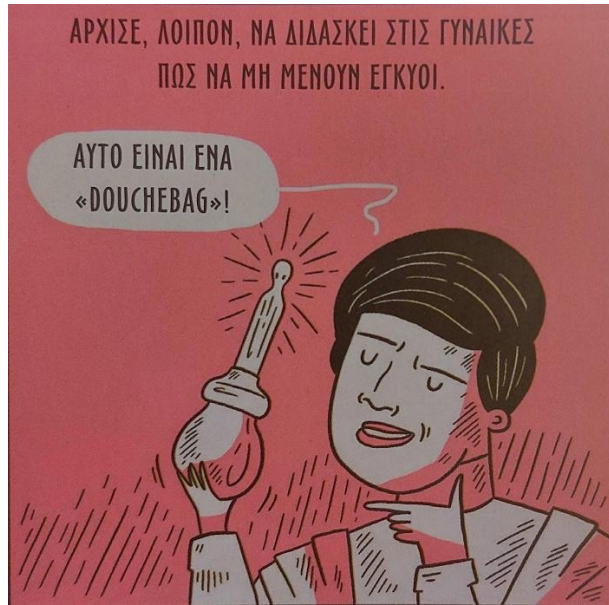
Η πάλη των γυναικών για το δικαίωμά τους στην εργασία

Στις αρχές του 20ού αι., παράλληλα με τις Σουφραζέτες έκαναν την εμφάνισή τους και οι Σοσιαλίστριες. Ειδικότερα, το 1910, πραγματοποιήθηκε η «Πρώτη Διεθνής Διάσκεψη των Γυναικών Σοσιαλιστριών στην Κοπεγχάγη», οι οποίες υποστήριζαν ότι η μάχη των γυναικών συνδέεται άμεσα με τον ταξικό αγώνα. Μάλιστα, η Γερμανίδα φεμινίστρια Κλάρα Ζέτκιν (1857-1933) υποστήριξε ότι «Οι εργάτριες καταπιέζονται διπλά! Και από τους εργοδότες και από τους άντρες», καθώς στον χώρο της εργασίας, παρόλο που εργάζονταν το ίδιο σκληρά με τους άντρες, πληρώνονταν λιγότερο, συχνά απολύονταν πρώτες με την πρόφαση ότι οι γυναίκες ήταν πιο εύκολο να επιτελέσουν τα οικιακά τους καθήκοντα. Επίσης, οι γυναίκες έρχονταν αντιμέτωπες με καταστάσεις σεξουαλικής παρενόχλησης, γεγονός που τις προκαλούσε συναισθήματα φόβου, ντροπής, αλλά ακόμα περισσότερο θυμού. Έτσι, καθιέρωσαν την μέρα της 8^{ης} Μαρτίου ως

«Παγκόσμια Ημέρα των Γυναικών», όπου θα διαμαρτύρονταν για τα εργασιακά τους δικαιώματα (Breen & Jordahl, 2019, σ. 64-67). Σήμερα, αυτή η μάχη των γυναικών κατατάσσεται στο κύμα του Σοσιαλιστικού Φεμινισμού, ο οποίος εισήγαγε το δίπολο της ιδιωτικής και δημόσιας σφαίρας που αναφέρονταν στην καταπίεση των γυναικών στα πλαίσια της οικογενειακής τους ζωής, αλλά και στην εκμετάλλευσή τους ως εργατικού εφεδρικού στρατού.

Η μάχη των γυναικών για το δικαίωμά τους στην σωματική αυτοδιάθεση

Όσον αφορά το δικαίωμα των γυναικών στην σωματική αυτοδιάθεση, η νοσοκόμα Μάργκαρετ Σάνγκερ (1879-1966) θεωρήθηκε πρωτοπόρα. Στις αρχές του 20^{ου} αι. ανέδειξε το «Douchebag» (Εικόνα 4.2.2.3), ως εργαλείο αντισύλληψης, όπου μετά από την σεξουαλική συνεύρεση θα μπορούσε να ξεπλύνει τον κόλπο από το σπέρμα. Μετά από λίγο καιρό, εξέδωσε ένα ενημερωτικό φυλλάδιο σχετικά με την σεξουαλικότητα, όπου έφερε τον τίτλο: *Η Γυναίκα Επαναστάτης* και προκειμένου να μην την φυλακίσουν, με την κατηγορία διανομής άσεμνου υλικού, μετακόμισε στην Ολλανδία. Το 1915, έμαθε για το «διάφραγμα» ως μέτρο αντισύλληψης, όπου φτιάχνονταν από καουτσούκ και εισάγονταν στο αιδοίο πριν την σεξουαλική επαφή. Όταν ανακάλυψε για την νέα αυτή τεχνική επέστρεψε στην Αμερική και «άνοιξε την πρώτη γυναικεία κλινική, μαζί με την αδερφή της Έθελ». Μόλις μαθεύτηκε η αντισυλληπτική βοήθεια που παρείχαν στις γυναίκες και η ενημέρωση που τους προσέφεραν, φυλακίστηκαν. Ωστόσο, χάρις την στήριξη που είχαν από γυναίκες και άνδρες της εποχής τους, απελευθερώθηκαν τον επόμενο μήνα και έτσι η Μάργκαρετ Σάνγκερ, μπόρεσε να συνεχίσει το έργο της, «οργανώνοντας εκστρατείες περί οικογενειακού προγραμματισμού στην Ινδία και στην Ιαπωνία». Στο αποκορύφωμα της καριέρας της, συνεργάστηκε με τον ερευνητή Γκρέγορι Πίνκουσ και την δεκαετία του 1950 ανακάλυψαν το αντισυλληπτικό χάπι, όπου το 1960 εγκρίθηκε από τις Αμερικανικές Αρχές (Breen & Jordahl, 2019, σ. 74-81).

Εικόνα 4.2.2.3: Το «Douchebag» ως μέτρο αντισύλληψης. Από «Γυναίκες στην Μάχη: 150 Χρόνια Αγώνων για Ελευθερία, Ισότητα, Γυναικεία Αλληλεγγύη» των M. Breen & J. Jordahl, 2019, Νοέμβριος, Παπαδόπουλος, σελ. 77. Copyright 2018 M. Breen & J. Jordahl

Το 1975 ως απαρχή για την Ισότητα των Φύλων

«Ο ΟΗΕ ανακήρυξε το 1975, *Διεθνές Έτος Γυναικών*», όπου πραγματοποιήθηκε στην πόλη του Μεξικού ένα συνέδριο σχετικά με τις γυναίκες, όπου «κύριος σκοπός του ήταν να αναγνωριστούν οι γυναίκες ως ίσες με τους άνδρες». Κατά την διάρκεια του συνεδρίου διαμορφώθηκε ένα σχέδιο δράσης, το οποίο εστίασε στο δικαίωμα των γυναικών στην εκπαίδευση. Μέσα στα επόμενα χρόνια, πολλές χώρες εφάρμοσαν μια σειρά από μεταρρυθμίσεις, που ενίσχυαν την συνύπαρξη δύο ρόλων, αυτόν της μητέρας και εκείνον της επαγγελματία. Ειδικότερα, οι γυναίκες δεν μπορούσαν πλέον να απολυθούν εξαιτίας της εγκυμοσύνης τους, αντιθέτως μπορούσαν να πάρουν άδεια μητρότητας και εν συνεχεία να εγγράψουν τα παιδιά τους σε παιδικούς σταθμούς, έχοντας ως αποτέλεσμα την συνέχεια της επαγγελματικής τους καριέρας (Breen & Jordahl, 2019, σ. 95).

Βέβαια, η θεσμοποίηση των δικαιωμάτων των γυναικών δεν είναι κοινή σε όλα τα κράτη. Σε κάποιες χώρες μάλιστα παρατηρείται λιγότερη ισότητα απ' ότι πριν, ειδικότερα σε χώρες όπου επικρατεί η θεοκρατία, όπως το Αφγανιστάν (Breen & Jordahl, 2019, σ. 110). Σε αυτές οι γυναίκες δεν επιτρέπεται να πηγαίνουν σχολείο και να μιλούν δημοσίως. Στην Μάλτα η άμβλωση διώκεται

ποινικά (Chiwaya & Elbaum, 2022), «στη Ρωσία υπάρχει μια λίστα με 400 επαγγέλματα, από τα οποία οι γυναίκες αποκλείονται», ενώ σε χώρες της Ασίας και της Αφρικής οι γυναίκες εξαναγκάζονται να παντρευτούν για οικονομικούς κυρίως λόγους και υπόκεινται σε διαδικασίες κλειτοριδεκτομής (Σεργίδου, 2014, σ. 22, Breen & Jordahl, 2019, σ. 121, WHO, 2024).

Μια από αυτές τις χώρες είναι και το Πακιστάν, από όπου προέρχεται η ακτιβίστρια Μαλάλα Γιουσαφζάι (γεννημένη το 1997). «Ο πατέρας της Ζιαουντίν, που είναι δάσκαλος και ποιητής, ήθελε η κόρη του να μορφωθεί και της έμαθε να εναντιώνεται στην αδικία». Το 2007, οι Ταλιμπάν πολιορκήσαν την πόλη στην οποία ζούσαν, τη Μινγκόρα και επέβαλαν σεξιστικούς νόμους, όπου τα κορίτσια απαγορεύονταν να μορφώνονται. Έτσι, η Μαλάλα, αισθανόμενη την αδικία του καθεστώτος, άρχισε να γράφει στο blog της ανώνυμα, για την κατάσταση που επικρατούσε στην πόλη της. Όταν το ανακάλυψαν οι Ταλιμπάν, την απείλησαν, με αποτέλεσμα το 2012 να την πυροβολήσουν. Στη συνέχεια, νοσηλεύτηκε στο Ηνωμένο Βασίλειο, όπου και διαμένει μόνιμα πλέον. Τον επόμενο χρόνο συνέχισε το σχολείο, ενώ μετά από λίγο καιρό σε μια συνάντηση που πραγματοποίησε ο ΟΗΕ, μίλησε για το δικαίωμα των παιδιών στην μόρφωση, λέγοντας ότι «Ένα πιστόλι σκοτώνει μόνο. Μια πένα δίνει ζωή!». Αυτή η ομιλία της, έδωσε το έναυσμα για να της απονεμηθεί στις 10 Οκτωβρίου 2014, το Νόμπελ Ειρήνης (Breen & Jordahl, 2019, σ. 11-117).

5. Συμπεράσματα

Η πτυχιακή εργασία με τίτλο, “*Η αποδόμηση της «πατριαρχίας» στο Graphic Novel. Το παράδειγμα των Marta Breen και Jenny Jordahl. Δραστηριότητες Δημιουργικής Γραφής για παιδιά*”, πραγματεύεται την μελέτη των – δύο αριθμητικά – βιβλίων γνώσεων, της συγγραφέα Marta Breen και της εικονογράφου Jenny Jordahl. Ειδικότερα, για την συγγραφή της εργασίας χρησιμοποιήθηκαν τα Graphic Novel: «*Η πτώση της πατριαρχίας: Η ιστορία του σεξισμού και η αντίσταση των γυναικών*» και «*Γυναίκες στη Μάχη: 150 Χρόνια Αγώνων για Ελευθερία, Ισότητα, Γυναικεία Αλληλεγγύη!*». Στην εργασία πραγματοποιείται ιστορική ανάλυση, όπου εξετάζεται η έννοια της πατριαρχίας μέσα από τις απόψεις διακεκριμένων ανθρώπων. Παράλληλα, αναδεικνύεται και η σταδιακή αποδόμηση του φαινομένου μέσα από τις δράσεις των γυναικών.

Το GN πέρα από μέσο ψυχαγωγίας, μπορεί να αποτελέσει και μέσο ενημέρωσης και εκμάθησης εννοιών και γεγονότων (Καραντώνα & Τσιλιμένη, 2022: 84). Σε αυτή την έρευνα, η έννοια που αναδύεται είναι η πατριαρχία - ένα κοινωνικό σύστημα που υποστηρίζει τη κυριαρχία του πατρός επί των γυναικών και το οποίο τοποθετείται χρονολογικά στην Αρχαία Ελλάδα (Πετρόπουλου, Μηλιός, κ.ά., 2000 όπως αναφέρεται στις Παρδάλη & Σεργίδου, 2014, σ. 20, Breen & Jordahl, 2022, σ. 10). Βέβαια, όπως αποδεικνύεται και από τα δύο βιβλία η πατριαρχία δεν συμπεριλαμβάνει μόνο την εξουσία του πατέρα, αλλά και την κυριαρχία του αρσενικού φύλου γενικώς, όσον αφορά τον πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό τομέα (Breen & Jordahl, 2022, σ.8).

Δεν είναι τυχαίο, μάλιστα, το γεγονός ότι, οι δημιουργοί των βιβλίων παρουσιάζουν σεξιστικές αντιλήψεις που προέρχονται μόνο από το αρσενικό φύλο, γιατί οι γυναίκες από την Αρχαϊκή Εποχή ήταν μόνιμα έγκλειστες και αποκλεισμένες από τα κοινά ζητήματα της πόλης (Mosse & Schnapp-Gourbeillon, 2015 όπως αναφέρεται στις Παρδάλη & Σεργίδου, 2014, σ. 20). Επίσης, σύμφωνα με καλλιτέχνες και φιλοσόφους του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα οι ρόλοι των γυναικών έπρεπε να περιορίζονται στην ιδιωτική σφαίρα της οικογένειας, ως νοικοκυρές, σύζυγοι και μητέρες, ενώ με βάση τη «*Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη*» (1789), οι γυναίκες δεν είχαν δικαίωμα ούτε στην εκπαίδευση - οπότε δεν μπορούσαν να ψηφίσουν - ούτε στην ιδιοκτησία και την εργασία (Breen & Jordahl, 2019, σ. 8, 32-35).

Εξίσου σημαντική και άμεσα συνδεδεμένη με την πατριαρχία, φαίνεται να είναι η ιδεολογία του σεξισμού, ο οποίος συναντάται τόσο στην ιδιωτική, όσο και στην δημόσια σφαίρα. Για πολλά χρόνια, οι άνδρες ήταν δεδομένο ότι είχαν μεγαλύτερη μυϊκή δύναμη από τις γυναίκες, ενώ οι γυναίκες ήταν οι «πρωταγωνίστριες» της βιολογικής αναπαραγωγής, η οποία συνεπάγονταν με την ανατροφή του παιδιού (Campbell & Potts, 2008, σ. 171, Mosse & Schnapp-Gourbeillon, 2015 όπως αναφέρεται στις Παρδάλη & Σεργίδου, 2014, σ. 20). Έτσι, μέσα από τα αποτελέσματα της έρευνας, προκύπτει ότι ο σεξισμός αποτελούσε μια υποβόσκουσα κατάσταση. Η οικογένεια εξυπηρετώντας τις διαχωρισμένες κοινωνικές λειτουργίες των δύο φύλων, περιόριζε την οικονομική ανεξαρτησία της γυναίκας, με αποτέλεσμα να αντιμετωπίζεται συχνά ως ιδιοκτησία των ανδρών (Breen & Jordahl, 2019, σ. 8-9).

Ωστόσο, τα γεγονότα των τελευταίων τριών αιώνων, έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην κατανόηση του όρου σεξισμός. Όλα ξεκίνησαν από την μάχη των γυναικών, που ανήκαν στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα γιατί είχαν περισσότερες ελευθερίες, ενώ στην συνέχεια εντάχθηκαν κι αυτές από τα κατώτερα. Οργάνωσαν εξεγέρσεις και κινήματα, όπως αυτό των Σουφραζετών για να διεκδικήσουν το δικαίωμα ψήφου (Breen & Jordahl, 2019, σ. 44-51) και των Σοσιαλιστριών για να διαμαρτυρηθούν για τις διακρίσεις που βίωναν συγκριτικά με τους άντρες εργαζομένους. Πιο συγκεκριμένα, οι γυναίκες έπαιρναν κατώτερο μισθό από τους άντρες, απολύονταν πρώτες με την δικαιολογία ότι θα μπορούσαν να συνεχίσουν την ζωή τους, ως «εξαρτώμενα μέλη», ενώ αντιμετωπίζονταν ως αντικείμενα, όπου παρενοχλούνταν σεξουαλικά από τους άντρες (Breen & Jordahl, 2019, σ. 64-66).

Αυτό που προκαλεί τη μεγαλύτερη ανησυχία είναι ότι μέχρι και σήμερα υπάρχουν χώρες, που λειτουργούν με γνώμονα την πατριαρχία και τον σεξισμό. Οι γυναίκες υπόκεινται σε διαδικασίες κλειτοριδεκτομής γιατί με αυτό τον τρόπο αποδεικνύουν την συζυγική τους πίστη απέναντι στον άντρα (WHO, 2024) και δεν μπορούν να υποβληθούν σε διαδικασίες άμβλωσης γιατί σε κάποιες χώρες θεωρείται παράνομο, ελέγχοντας κατά αυτό τον τρόπο την σεξουαλική τους αυτοδιάθεση (Breen & Jordahl, 2019, σ. 90-91, Chiwaya & Elbaum, 2022). Επιπλέον, υπάρχουν χώρες, όπως η Ρωσία, που απαγορεύουν στις γυναίκες να εργαστούν σε κάποια επαγγέλματα, ενώ άλλες περιορίζουν όλο και περισσότερο το δικαίωμα της ελεύθερης έκφρασης, επιβάλλοντας στις γυναίκες να κυκλοφορούν με τσαντόρ και μπούρκες (Σεργίδου, 2014, σ. 22, Breen & Jordahl, 2019, σ. 121).

5.1 Προτάσεις για μελλοντικές έρευνες

Η παρούσα έρευνα θα μπορούσε να εμπλουτιστεί με την εξέταση της εικονογράφησης των Graphic Novel: «*Η πτώση της πατριαρχίας: Η ιστορία του σεξισμού και η αντίσταση των γυναικών*» και «*Γυναίκες στη Μάχη: 150 Χρόνια Αγώνων για Ελευθερία, Ισότητα, Γυναικεία Αλληλεγγύη!*». Πιο συγκεκριμένα, θα μπορούσε να διερευνηθεί πως η ενδυμασία των χαρακτήρων, μπορεί να συμβάλλει στην αποτύπωση του κοινωνικού συστήματος της πατριαρχίας και πως η χρήση και η αλλαγή του χρώματος μπορούν να ενισχύσουν την αναγνώριση των συνεπειών της πατριαρχίας. Τα παραπάνω δύο ερευνητικά ερωτήματα θα μπορούσαν να αναλυθούν, με την χρήση του «μοντέλου της πολυπλοκότητας» του Heschel (2014), σε συνδυασμό με την μέθοδο της Ποιοτικής Ανάλυσης Περιεχομένου.

Επιπλέον, μια άλλη μελέτη, χρησιμοποιώντας τα ίδια GN, θα μπορούσε να επικεντρωθεί στην αξιολόγησή τους για παιδιά προσχολικής ηλικίας. Ειδικότερα, θα μπορούσε να εξετάσει πως η πολυεπίπεδη πλοκή και αφήγηση, η πολυαναφορική χρήση του χρώματος, η σχέση κειμένου εικόνας, η νοηματική επαύξηση στη σχεδίαση των καρέ/πάνελ και στη διάταξη της σελίδας, η δομική επιτελεστικότητα, οι πολλαπλές αναφορές σε κείμενα/μέσα και η αυτο-αναφορική αφήγηση, διευκολύνει ή δυσχεραίνει την ανάγνωση των βιβλίων. Οι παραπάνω επτά κλίμακες αξιολόγησης απορρέουν από το αποκαλούμενο «μοντέλο της πολυπλοκότητας» του Heschel (Κουκουλάς και Μίσιου, 2023, σ. 12).

6. Διδακτικές προτάσεις Δημιουργικής Γραφής

6.1 Αν ήμουν βασιλιάς ή βασίλισσα της χώρας μου θα...

Διάρκεια: 45 λεπτά

Ηλικιακή ομάδα: 4-6 ετών

Περιγραφή δραστηριότητας:

Ο/Η νηπιαγωγός διαβάζει στα παιδιά την ιστορία της Φαραώ Χατσεψούτ (Breen & Jordahl, 2022, σ. 37-41), παρατηρώντας όλοι μαζί παράλληλα την εικονογράφηση του βιβλίου. Όταν τελειώσει η αφήγηση, ο/η εκπαιδευτικός κάνει κάποιες ερωτήσεις κατανόησης όπως:

- Ποιος/α είναι ο/η πρωταγωνιστής/τρια της ιστορίας;
- Γιατί η Χατσεψούτ στην αρχή της ιστορίας, δεν μπορούσε να αναλάβει την αρμοδιότητα του Φαραώ;
- Τι έκανε για την χώρα της, αφότου έγινε Φαραώ;

Με αφορμή την τελευταία ερώτηση, τα παιδιά καλούνται να αλλάξουν την ιστορία, λέγοντας ο καθένας/καθεμία τι θα έκανε άμα ήταν βασιλιάς ή βασίλισσα της χώρας του, τι συμπεριφορά θα είχε απέναντι στους πολίτες και πως θα βοηθούσε την χώρα του/της να εξελιχθεί. Με αυτό τον τρόπο, τα παιδιά θα δημιουργήσουν ένα δικό τους χαρακτήρα βασισμένο στην προσωπικότητά τους και στα προσωπικά τους βιώματα.

Στόχοι:

- Να κάνουν περιγραφές με λογική σειρά και συνέπεια.
- Να δημιουργούν έναν φανταστικό χαρακτήρα.
- Να παράγουν προφορικά κείμενα.
- Να αναπτύσσουν την δημιουργικότητά τους.
- Να αναλαμβάνουν ευθύνες.
- Να ταυτίζονται συναισθηματικά με πραγματικά πρόσωπα.

Υλικό: Βιβλίο: «*Η πτώση της πατριαρχίας. Η ιστορία του σεξισμού και η αντίσταση των γυναικών*» των Marta Breen και Jenny Jordahl.

6.2 Το ημερολόγιο μιας επαναστάτριας

Διάρκεια: 45 λεπτά

Ηλικιακή Ομάδα: 8-11 ετών

Περιγραφή Δραστηριότητας:

Ο/Η εκπαιδευτικός με αφορμή την Παγκόσμια Ημέρα της Γυναίκας, ξεκινά μια συζήτηση σχετικά με το αν γνωρίζουν οι μαθητές/τριες κάποια επαναστάτρια γυναίκα, που πάλεψε τόσο για τα δικαιώματα του ανθρώπου γενικά, όσο και για τα δικαιώματα της γυναίκας, ειδικότερα. Στη συνέχεια, ο/η εκπαιδευτικός παρουσιάζει εικονογραφημένες καρτέλες με στιγμιότυπα από τις ζωές κάποιων επαναστατριών, όπως η Μέρι Γουόλστονκραφτ (1759-1797), η Χάριετ Τάμπμαν (1822-1913), η Αλεξάντρα Κολλοντάϊ (1872-1952), η Μαλάλα Γιουσαφζάϊ (γεννημένη το 1997) και καλεί τους μαθητές/τριες να παρατηρήσουν όλοι μαζί τις εικόνες (Εικόνα 6.2.1, 6.2.2, 6.2.3, 6.2.4) και να κάνουν υποθέσεις γύρω από το περιεχόμενό τους. Όταν ολοκληρωθεί το στάδιο της παρατήρησης, τα παιδιά θα χωριστούν σε τέσσερις μεικτές ομάδες (αγόρια-κορίτσια). Κάθε ομάδα, με τη διαδικασία της κλήρωσης, θα αναλάβει να γράψει μια μέρα από το υποτιθέμενο ημερολόγιο της επαναστάτριας, που θα έχει τύχει. Παράλληλα, θα τους δοθεί ένα χαρτί με πληροφορίες, σχετικές με την πραγματική ζωή αυτών των γυναικών. Για παράδειγμα, η Χάριετ Τάμπμαν ήταν μια έγχρωμη σκλάβα, η οποία γεννήθηκε το 1822, δραπέτευσε όταν ήταν 27 χρονών και βοήθησε εκατοντάδες σκλάβους να δραπετεύσουν (Breen & Jordahl, 2019, σ. 17-19). Το ημερολόγιο θα αποτυπώνει σκέψεις, συναισθήματα και εμπειρίες βασισμένες στις πληροφορίες. Στο τέλος, η κάθε ομάδα θα παρουσιάσει την ημερολογιακή συγγραφή της.

Στόχοι:

- Να κάνουν υποθέσεις για το περιεχόμενο μιας εικόνας.
- Να παρατηρούν και να περιγράφουν εικονογραφημένες καρτέλες.
- Να εμπνέονται από ιστορίες βιογραφίας.
- Να αναγνωρίζουν τα χαρακτηριστικά του ημερολογίου ως κειμενικού είδους.
- Να δημιουργούν δικές τους ιστορίες φαντασίας και να τις διηγούνται προφορικά.

- Να αναγνωρίζουν το δικαίωμα στην ελευθερία, την ισότητα, την εκπαίδευση και την εργασία.
- Να συναποφασίζουν σε μικρές ομάδες σχετικά με την ανάπτυξη και την εξέλιξη μιας αυτοσχέδιας ιστορίας.

Υλικά:

- εικονογραφημένες καρτέλες και
- φύλλα με βιογραφικά στοιχεία της κάθε επαναστάτριας.

Εικόνα 6.2.1: Η Μέρι Γουόλστονκραφτ γράφοντας για τα δικαιώματα των γυναικών. Από «Η πτώση της πατριαρχίας: Η ιστορία του σεξισμού και η αντίσταση των γυναικών» των M. Breen & J. Jordahl, 2022, Ιανουάριος, Παπαδόπουλος, σελ. 64. Copyright 2022 M. Breen & J. Jordahl

Εικόνα 6.2.2: Η Χάριετ Τάμπαν βοηθώντας τους σκλάβους να απελευθερωθούν. Από «Γυναίκες στην Μάχη: 150 Χρόνια Αγώνων για Ελευθερία, Ισότητα, Γυναικεία Αλληλεγγύη» των M. Breen & J. Jordahl, 2019, Νοέμβριος, *Παπαδόπουλος*, σελ. 14. Copyright 2018 M. Breen & J. Jordahl

Εικόνα 6.2.3: Η Αλεξάντρα Κολοντάϊ: Λαϊκή Κομισάρια της Κοινωνικής Πρόνοιας. Από «Η πτώση της πατριαρχίας: Η ιστορία του σεξισμού και η αντίσταση των γυναικών» των M. Breen & J. Jordahl, 2022, Ιανουάριος, *Παπαδόπουλος*, σελ. 71. Copyright 2022 M. Breen & J. Jordahl

Εικόνα 6.2.4: Η Μαλάλα Γιουσαφζάϊ γράφοντας για το καθεστώς των Ταλιμπάν. Από «Γυναίκες στην Μάχη: 150 Χρόνια Αγώνων για Ελευθερία, Ισότητα, Γυναικεία Αλληλεγγύη» των M. Breen & J. Jordahl, 2019, Νοέμβριος, *Παπαδόπουλος*, σελ. 113. Copyright 2018 M. Breen & J. Jordahl

6.3 Ποια είναι η ιστορία πίσω από την εικόνα;

Διάρκεια: 45 λεπτά

Ηλικιακή Ομάδα: 5-10 ετών

Περιγραφή δραστηριότητας:

Ο/Η εκπαιδευτικός με αφορμή την Διεθνή Ημέρα Εξάλειψης των Φυλετικών Διακρίσεων παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά μιας πατριαρχικής και μιας ισότιμης χώρας. «Η Χώρα του Ποτέ» χαρακτηρίζεται από την καταπάτηση βασικών δικαιωμάτων, όπως είναι η ελευθερία έκφρασης, το δικαίωμα στην εκπαίδευση, την εργασία, την ασφάλεια, την ισότητα και την ζωή, ενώ «Η Χώρα του Μέλλοντος» διακρίνεται από την αλληλοκατανόηση και τον αλληλοσεβασμό που υπάρχει μεταξύ των δύο φύλων. Έτσι, μέσα από εικονογραφημένες καρτέλες (Εικόνα 6.3.1, 6.3.2, 6.3.3, 6.3.4, 6.3.5) παρατηρούν όλοι μαζί το περιεχόμενο και τα συναισθήματα που τους προκαλεί η

κάθε εικόνα. Στη συνέχεια, η δραστηριότητα μπορεί να προσαρμοστεί ανάλογα με την ηλικία των παιδιών, στα οποία θα εφαρμοστεί.

Τα παιδιά μεγαλύτερων ηλικιών (Β΄-Γ΄-Δ΄-Ε΄-ΣΤ΄ Τάξεις του Δημοτικού*) μπορούν να επιλέξουν μια εικόνα από αυτές που έχουν παρουσιαστεί και να γράψουν μια ιστορία σχετική με την εικόνα—σκεπτόμενα παράλληλα, αν αυτή αποτελεί την αρχή, την μέση ή το τέλος της ιστορίας. Στο τέλος, όλα τα παιδιά θα παρουσιάσουν τις ιστορίες τους, ενώ τα υπόλοιπα θα προσπαθούν να εντοπίσουν ποια δικαιώματα συμπεριλαμβάνονται στην κάθε ιστορία.

Αντίθετα, στα μικρότερα παιδιά (Νηπιαγωγείο ή Α΄ Τάξη του Δημοτικού**) θα μπορούσε να υιοθετηθεί μια πιο παιγνιώδης προσέγγιση, μέσω της αντιστοίχισης εικόνων. Ειδικότερα, τα παιδιά αφού έχουν παρατηρήσει ποια είναι τα χαρακτηριστικά της κάθε χώρας και ποια αντιπροσωπεύει τα θετικά ή τα αρνητικά συναισθήματα, ο/η εκπαιδευτικός μπορεί να αφαιρέσει τις καρτέλες από το χαρτόνι στο οποίο θα είναι κολλημένες. Έπειτα, τα παιδιά θα σηκώνονται ένα-ένα, θα επιλέγουν την εικόνα που τους αρέσει περισσότερο, θα αφηγούνται προφορικά την ιστορία που βρίσκεται πίσω από αυτήν και θα την ταξινομήσουν στην αντίστοιχη χώρα («Χώρα του Ποτέ» ή «Χώρα του Μέλλοντος»).

Στόχοι:

- Να αφηγούνται με λογική σειρά και συνέπεια.
- Να ακούν με ενδιαφέρον και κατανόηση τα λεγόμενα των άλλων.
- Να παρατηρούν εικονογραφημένες καρτέλες, αντλώντας στοιχεία για την δημιουργία ενός δικού τους έργου.
- Να συνθέτουν μια ιστορία ακολουθώντας μια εικόνα.
- *Να εντοπίζουν και να αναγνωρίζουν βασικά ανθρώπινα δικαιώματα.
- **Να ταξινομήσουν εικόνες με βάση το περιεχόμενό τους.
- ** Να συγκρίνουν καταστάσεις που αντιπροσωπεύουν θετικά και αρνητικά συναισθήματα.
- ** Να αναγνωρίζουν καταστάσεις περιορισμού και ελευθερίας.

Υλικά:

- εικονογραφημένες καρτέλες,

- πλαστικοποιημένο χαρτόνι κανσόν,
- αυτοκόλλητη ταινία σκρατς.

Εικόνα 6.3.1: Η απουσία των γυναικών από την δημόσια σφαίρα. Από «Γυναίκες στην Μάχη: 150 Χρόνια Αγώνων για Ελευθερία, Ισότητα, Γυναικεία Αλληλεγγύη» των M. Breen & J. Jordahl, 2019, Νοέμβριος, Παπαδόπουλος, σελ. 110. Copyright 2018 M. Breen & J. Jordahl

Εικόνα 6.3.2: Η βία κατά των γυναικών λόγω της συμμετοχής τους στη δημόσια σφαίρα. Από «Γυναίκες στην Μάχη: 150 Χρόνια Αγώνων για Ελευθερία, Ισότητα, Γυναικεία Αλληλεγγύη» των M. Breen & J. Jordahl, 2019, Νοέμβριος, Παπαδόπουλος, σελ. 61. Copyright 2018 M. Breen & J. Jordahl

Εικόνα 6.3.3: Το ντύσιμο των Αφγανών γυναικών το 1965 και το 2015. Από «Γυναίκες στην Μάχη: 150 Χρόνια Αγώνων για Ελευθερία, Ισότητα, Γυναικεία Αλληλεγγύη» των M. Breen & J. Jordahl, 2019, Νοέμβριος, *Παπαδόπουλος*, σελ. 110. Copyright 2018 M. Breen & J. Jordahl

Εικόνα 6.3.4: Το δικαίωμα των γυναικών στην εκπαίδευση. Από «Γυναίκες στην Μάχη: 150 Χρόνια Αγώνων για Ελευθερία, Ισότητα, Γυναικεία Αλληλεγγύη» των M. Breen & J. Jordahl, 2019, Νοέμβριος, *Παπαδόπουλος*, σελ. 27. Copyright 2018 M. Breen & J. Jordahl

Εικόνα 6.3.5: Το δικαίωμα των γυναικών στην εργασία. Από «Γυναίκες στην Μάχη: 150 Χρόνια Αγώνων για Ελευθερία, Ισότητα, Γυναικεία Αλληλεγγύη» των M. Breen & J. Jordahl, 2019, Νοέμβριος, *Παπαδόπουλος*, σελ. 37. Copyright 2018 M. Breen & J. Jordahl

6.4 Η πένα ως όπλο ενάντια στη βία.

Διάρκεια: 2 διδακτικές ώρες (90 λεπτά)

Ηλικιακή Ομάδα: 13-17 ετών

Περιγραφή δραστηριότητας:

Στα πλαίσια του μαθήματος της Λογοτεχνίας ο/η εκπαιδευτικός διαβάζει μαζί με τους/τις μαθητές/τριες την ιστορία της Ιρανής μάρτυς, Αντ Ταχρίχ (Breen & Jordahl, 2019, σ. 58-63), όπου χτυπήθηκε, φυλακίστηκε και θανατώθηκε για τις απόψεις και τις δράσεις της υπέρ της ισότητας. Στη συνέχεια, γίνεται μια συζήτηση γύρω από τα πρόσωπα και την θεματική της ιστορίας, τα γεγονότα και το ιστορικό πλαίσιο, κατά το οποίο συνέβησαν αυτά. Συμπληρωματικά, ο/η εκπαιδευτικός μπορεί να παρουσιάσει τα χαρακτηριστικά του Graphic Novel, ως λογοτεχνικό

είδος κειμένου, ενώ εμπλέκει και τα παιδιά για την καλύτερη κατανόηση αυτής της κατηγορίας βιβλίου, κάνοντας τις εξής ερωτήσεις:

- Η εικόνα λειτουργεί συμπληρωματικά ή αντιθετικά από το κείμενο;
- Πώς η εικόνα και το κείμενο μας βοηθάνε να εντοπίσουμε τα συναισθήματα της πρωταγωνίστριας;

Έπειτα, ο/η εκπαιδευτικός ζητάει από τα παιδιά να γράψουν ένα ποίημα, σχετικά με την βία κατά των γυναικών, είτε με ομοιοκαταληξία, είτε χωρίς.

Στόχοι:

- Να προβληματίζονται για τον τρόπο με τον οποίο η λογοτεχνία αποδίδει την βία κατά των γυναικών.
- Να καλλιεργούν την ενσυναίσθησή τους με το να μπαίνουν στη θέση των λογοτεχνικών χαρακτήρων.
- Να συνθέτουν ποιήματα σε σχέση με τα λογοτεχνικά κείμενα που προσεγγίζονται στη σχολική τάξη.
- Να εκφράζουν με δημιουργικό τρόπο τις δικές τους ιδέες, σκέψεις και συναισθήματα.
- Να σχολιάζουν το περιεχόμενο της ιστορίας και να εντοπίζουν το ιστορικό, κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο αυτής.
- Να εντοπίζουν καταστάσεις που συμπεριλαμβάνουν βία.

Υλικά:

- έντυπα αντίγραφα της ιστορίας της Αντ Ταχίριχ (Breen & Jordahl, 2019, σ. 58-63),
- τετράδιο

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσσες βιβλιογραφικές αναφορές

Banasiak, R., & Wyeld, T. (2018). A brief History of the Graphic Novel. In *22nd International Conference Information Visualisation (IV)* (pp. 430-433). IEEE.
<https://ieeexplore.ieee.org/abstract/document/8564198>

Benenson, S. E. (2024). William Hogarth. *Britannica*.
<https://www.britannica.com/biography/William-Hogarth>

Benstead, L. J. (2020). Conceptualizing and measuring patriarchy: The importance of feminist theory. *Mediterranean Politics*, 26, 234-246.
<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13629395.2020.1729627?scroll=top&needAccess=true>

Books From Norway. *Marta Breen and Jenny Jordahl. The Fall of the Patriarchy. The History of Sexism and the Resistance of Women*. <https://booksfromnorway.com/books/2182-the-fall-of-the-patriarchy>

Books From Norway. *Marta Breen and Jenny Jordahl. Women in Battle: 150 Years of fighting of freedom, equality and sisterhood*. <https://booksfromnorway.com/books/1186-women-in-battle>

Breen, M. & Jordahl, J. (2019). *Γυναίκες στη Μάχη. 150 Χρόνια αγώνων για ελευθερία, ισότητα, γυναικεία αλληλεγγύη!* Εκδόσεις Παπαδόπουλος.

Breen, M. & Jordahl, J. (2022). *Η πτώση της πατριαρχίας. Η ιστορία του σεξισμού και η αντίσταση των γυναικών*. Εκδόσεις Παπαδόπουλος.

Campbell, M. & Potts, M. (2008). The origins and future of patriarchy: the biological background of gender politics. *Journal of Family Planning and Reproductive Health Care*, 34(3), 171-174. <https://srh.bmj.com/content/34/3/171>

Cappelen Damn Agency (2018). *Marta Breen and Jenny Jordahl. The Fall of the Patriarchy. The History of Sexism and the Resistance of Women*. Books from Norway.
<https://booksfromnorway.com/books/2182-the-fall-of-the-patriarchy>

Grubbs, J. E. (2013). Infant exposure and infanticide. In J.E. Grubbs & T. Parkin (Eds.), *The Oxford handbook of childhood and education in the classical world*, 83-108.

<https://academic.oup.com/edited-volume/38682/chapter-abstract/335911986?redirectedFrom=fulltext&login=false#no-access-message#no-access-message#no-access-message#no-access-message>

Hescher, A. (2014). Analyzing Graphic Novels in Terms of Complexity: A Typology. *Zeitschrift für Anglistik und Amerikanistik*, 60, 335-360.

<https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/zaa.2012.60.4.335/html>

Hescher, A. (2022). The Graphic Novel. *The Encyclopedia of Contemporary American Fiction 1980–2020*, 1, 1-10. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1002/9781119431732.ecaf0243>

Honigman, A. F. & Zelazko, A. (2024). *Britannica*. <https://www.britannica.com/topic/The-Tete-a-Tete>

Kunzle, D. M. (2024). Comic strip. *Britannica*. <https://www.britannica.com/art/comic-strip>

Lytje, M. (2004). The interior and the abject: uses and abuses of the female in the Middle Ages. *Culture and Religion*, 5(3), 287-319.

<https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/0143830042000294398>

Mark, J. J. (2019). *Women in the Middle Ages*. World History Encyclopedia. <https://www.worldhistory.org/article/1345/women-in-the-middle-ages/>

Munro, E. C. (1964). *Παγκόσμια Εγκυκλοπαίδεια της Τέχνης* (Α. Αγγελίδης, Μεταφρ., Κ. Π. Καλλιγά, Επιμ.). Φυτράκης.

Pierik, B. (2022). Patriarchal power as a conceptual tool for gender history. *The Journal of Theory and Practice*, 26, 71-92. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13642529.2022.2037864>

Sustainable Development Goals (2024). *The Sustainable Development Goals Report 2024*. United Nations. <https://unstats.un.org/sdgs/report/2024/>

Ελληνόγλωσσες βιβλιογραφικές αναφορές

Βαϊοπούλου, Γ. & Σταμοβλάσης, Δ. (2021). *Μεθοδολογία Έρευνας στις Κοινωνικές Επιστήμες. Επιστημολογία, σχεδιασμός, συλλογή και ανάλυση ποσοτικών και ποιοτικών δεδομένων*. Εκδόσεις Ζυγός.

Βακάλη, Α., Ζωγράφου-Τσαντάκη, Μ. & Κωτόπουλος, Τ. (2013). *Η δημιουργική γραφή στο νηπιαγωγείο*. Εκδόσεις Επίκεντρο.

Βρατσάλης, Κ. *Σεξουαλική Αγωγή. Η κοινωνική αλλαγή και οι συνέπειές της για τη διδασκαλία και μάθηση: Προσεγγίσεις της Σεξουαλικής Αγωγής*. Πανεπιστήμιο Αιγαίου-Προγράμματα Δια Βίου Μάθησης. <https://www.golearn.gr/epimorfosi-gia-mathima-sexoyalikis-agogis-stin-ekpaideysi>

Βρατσάλης, Κ. *Σεξουαλική Αγωγή. Σεξουαλική Εκπαίδευση & Ισότητα των Φύλων (Ατζέντα 2030)- UNESCO/ Αποτελεσματικά Προγράμματα- Επιμόρφωση Εκπαιδευτικών*. Πανεπιστήμιο Αιγαίου- Προγράμματα Δια Βίου Μάθησης. <https://www.golearn.gr/epimorfosi-gia-mathima-sexoyalikis-agogis-stin-ekpaideysi>

Γώτη, Ε. Γ. & Ντίνας, Κ. Δ. (2016). *Ο Κριτικός Γραμματισμός στη Σχολική Πράξη: Αρχίζοντας από τον Νηπιαγωγείο... Gutenberg*.

Δερμάτης, Ζ., Κομνηνός, Δ. & Λιαργκόβας, Π. (2023). *Μεθοδολογία της έρευνας και συγγραφή επιστημονικών εργασιών* (2^η έκδοση). Εκδόσεις Τζίολα.

Ηνωμένα Έθνη. *Οικουμενική Διακήρυξη για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα*. <https://shorturl.at/I89GX>

Ιωσηφίδης, Θ. (2008). *Ποιοτικές μέθοδοι έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες*. Εκδόσεις Κριτική.

Καραντώνα, Γ. & Τσιλιμένη, Τ. (2022). *Graphic novel και Ολοκάντωμα. Διδακτικές προτάσεις και Εφαρμογές για την Πρωτοβάθμια και τη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση*. Εκδόσεις Ροπή.

Κωτόπουλος, Τ. Η. & Παπαντωνάκης, Γ. Δ. (2011). *Σκηνικό, Χαρακτήρες, Πλοκή. Διαβάζοντας ένα λογοτεχνικό κείμενο. Για παιδιά & νέους*. Εκδοτικός Όμιλος Ιων.

Μίσιου, Μ., & Κουκουλάς, Δ. Γ. (2023). Πόσο γκράφικ νόβελ είναι ένα γκράφικ νόβελ. *KEIMENA για την έρευνα, τη θεωρία, την κριτική και τη διδακτική της Παιδικής και Εφηβικής Λογοτεχνίας*, 38, 1-19. <https://journals.lib.uth.gr/index.php/keimena/article/view/1899>

Νικολόπουλος, Α. (2017). Graphic Novels: Μια όψιμη μορφή των κόμικς-Λογοτεχνία ή αυθύπαρκτη τέχνη; Χρήση και κατάχρηση του όρου. *KEIMENA για την έρευνα, τη θεωρία, την κριτική και τη διδακτική της Παιδικής και Εφηβικής Λογοτεχνίας*, 26. <https://journals.lib.uth.gr/index.php/keimena/article/view/631>

Παπαδάκη, Α. (2013). *Η χρήση των φωτογραφιών και των γελοιογραφιών ως πηγών, στο μάθημα της Ιστορίας στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση*. Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη.

Παπαδάτος Α. (2017). Εσωτερικές διεργασίες στη δημιουργία ενός "graphic novel". *KEIMENA για την έρευνα, τη θεωρία, την κριτική και τη διδακτική της Παιδικής και Εφηβικής Λογοτεχνίας*. <https://journals.lib.uth.gr/index.php/keimena/article/view/634>

Παρδάλη, Κ. & Σεργίδου, Κ. (Επιμ.). (2014). *Ο Υπαρκτός σεξισμός και η Γυναικεία απελευθέρωση*. Εκδόσεις Red Marks.

Πεντέρη, Ε., Χλαπάνα, Ε., Μέλλιου, Κ., Φιλιππίδη, Α., & Μαρινάτου, Θ. (2022). Πρόγραμμα Σπουδών Για την Προσχολική Εκπαίδευση – Διευρυμένη Εκδοχή (2η Έκδοση, 2022 ΙΕΠ). <https://iep.edu.gr/el/nea-ps-provoli>

Σακελλαρίου, Α. (2024). *Διδακτική της Ελληνικής Γλώσσας με έμφαση στα Κειμενικά Είδη*. Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις. <https://repository.kallipos.gr/handle/11419/13296>

Στασινοπούλου, Ο. Β. (2006). *Κράτος Πρόνοιας: Ιστορική εξέλιξη-Σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις*, (σσ. 124-131). Βιβλιοθήκη Κοινωνικής Επιστήμης και Κοινωνικής Πολιτικής-Gutenberg.

Τσιμπρίδου, Φ. (2022). Ιδιώματα Πατριαρχίας, Ανδρική Κυριαρχία και Σεξιδιμός. Διδάσκοντας για έμφυλα σώματα, φεμινιστική και μετααποικιακή κριτική σε Πρόγραμμα Σπουδών περιοχής. Στο Μ. Γ. Βαρβούνης, Γ. Κ. Κατσαδώρος & Α.Γ. Καπανιάρης (Επιμ.), *Άνθρωποι, Φύλα, Ταυτότητες, Πολιτισμοί: Λαογραφικές και Έμφυλες Προσεγγίσεις* (σσ. 468). Εκδόσεις Γκόννη.